

LEÍRÓ GRAMMATIKAI ISMERETEK

MAGYAR MINT IDEGEN NYELV SZAKOS
HALLGATÓK RÉSZÉRE

BALOGH JUDIT

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR



KRE

KÁROLI GÁSPÁR
REFORMÁTUS EGYETEM

2018

LEÍRÓ GRAMMATIKAI ISMERETEK

Magyar mint idegen nyelv szakos
hallgatók részére



Károli Könyvek

Magyarnyelv-tanári segédkönyvek

Sorozatszerkesztő: Nádor Orsolya

LEÍRÓ GRAMMATIKAI ISMERETEK



Magyar mint idegen nyelv szakos
hallgatók részére

ÍRTA
Balogh Judit

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó

Budapest, 2018

Felelős kiadó: dr. Sepsi Enikő, a KRE BTK dékánja.

Károli Gáspár Református Egyetem

1091 Budapest, Kálvin tér 9.

Telefon: 455-9060

Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem, 2018

© L'Harmattan Kiadó, 2018

© Szerzők, szerkesztők, 2018

Sorozatszerkesztő: Nádor Orsolya

Írta: Balogh Judit

Lektorálta: H. Varga Márta

Technikai szerkesztő: M. Pintér Tibor

Borítóterv: M. Pintér Tibor

A könyvsorozat a *Bethlen Gábor Támogatáskezelő Zrt.* támogatásával valósult meg.



ISBN 978-963-9808-91-1

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem és a L'Harmattan Kiadó

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: +36-267-5979

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu • webshop.harmattan.hu

TARTALOM



Magyarnyelv-tanári zsebkönyvek Szerkesztői előszó a sorozat elé	7
1. Bevezetés	9
2. A szó és a szóelemek (morfémák)	11
Feladatok	14
3. A szófajok	16
3.1 Az alapszófajok	16
3.2 A viszonszók	41
3.3 A mondatok	45
Feladatok	46
4. A szóalkotásmódok	50
4.1 A szóképzés	50
4.2 A szóösszetétel	51
4.3 Egyéb szóalkotásmódok	53
Feladatok	55
5. A szintagmák (szószerkezetek)	56
5.1 Az alárendelő szintagma	56
5.2 A mellérendelő szintagma	59
Feladatok	60
6. A mondatok	61
6.1 A mondat szerkezet	61
6.2 A mondatfajták	62

6.3 A mondatrészek.....	64
6.4 Az összetett mondatok.....	72
Feladatok.....	76
A feladatok megoldásai	79
Felhasznált irodalom.....	94

MAGYARNYELV-TANÁRI ZSEBKÖNYVEK



SZERKESZTŐI ELŐSZÓ A SZOROZAT ELÉ

Magyar nyelvet tanítani magyarként bizony nagy felelősség, és sokan csak akkor szembesülnek azzal, hogy nem elég anyanyelvűnek lenni, hanem ez egy *önálló szakma*, amikor rutinos nyelvtanulók az első, egyszerűnek látszó, mégis megmagyarázhatatlannak tűnő keresztkérdéseiket felteszik. Nyelvtanuló pedig volt, van és lesz, de csak akkor marad, ha a kíváncsiságát, tanulási vágyát felkészült tanárok elégitik ki. A magyar a kevéssé választott idegen nyelvek közé tartozik, megvannak sok évtizede, sőt már több évszázada is a jól körülhatárolható nyelvtanulói körei, néha azonban váratlan helyeken, például a szomszédos országokban merül fel az igény gyermekekben és felnőttekben egyaránt, hogy megismerkedjenek a velük együtt élő kisebbség nyelvével.

Könyvsorozatunk a Károli Gáspár Református Egyetem és a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola együttműködésével megvalósuló *magyar mint idegen nyelv szakirányú pedagógus továbbképzés* tapasztalatai nyomán formálódott és formálódik most is. Kidolgoztunk egy kétféléves képzési programot azoknak a pedagógusi képesítéssel már rendelkező kollégáknak, akik valamilyen okból kapcsolatba kerülnek a magyar nyelv-tanítással, de hiányzik ehhez a felkészültségük. Az első tanév azonban szembesítette a hallgatókat és az oktatókat is azzal a ténnyel, hogy még a digitális korszakban is vannak olyan alapl művek, amelyekhez nem mindenhol lehet hozzájutni. Ugyan az egyetemi jegyzetek mára kimentek a divatból, de a tapasztalataink alapján mégis úgy gondoltuk, hogy segítségként a lehető legtöbb tantárgyhoz elkészítjük azokat a zsebkönyv méretű tankönyveket, amelyek egy-egy tantárgy legfontosabb tudnivalóit tartalmazzák. Ennek az első köteteit adjuk most közre a Miniszterelnöki Hivatal Kárpátaljáért Felelős Kormánybiztosságának eszmei és anyagi támogatásával.

Akik olyan szerencsések voltak, hogy a magyar mint idegen nyelvi tanárképzés valamelyik formájában részt vehettek, rájöttek, hogy alapos, belső – anyanyelvi – grammatikai tudás nélkül nem tudnak

kívülről ránézni a nyelvre, és jelenségeit egy más anyanyelvű számára is megvilágítani. Sorozatunk kötetei között ezért több grammatikai tárgyú munka is helyet kapott. A nyelvtan mint alap nélkülözhetetlen, de önmagában nem elégséges tudás, hiszen a nyelvtanárnak át is kell tudnia adni a hangképzéssel, hangrenddel, intonációval, szókinccsel, kultúrával, a kommunikációval és a pragmatikával – az ezekből felépülő kommunikatív kompetencia négy fő elemével (beszédértés, beszéd-készség, íráskészség, olvasáskészség) összefüggő ismereteket, tisztában kell lennie a KER 6 nyelvi szintjével is. Ismernie kell – nem a laikusok szintjén – a szótárhasználatot, a nyelvkönyvválasztás kritériumait, a lexika tanításának módszereit, sőt írni és olvasni is meg kell tanítania a nyelvtanulókat. Célszerű, ha a nyelvtanár tisztában van a módszerek történetével is, hiszen nagyobb eszköztárból válogathat a különféle motivációval rendelkező tanulók számára, ha nemcsak az éppen divatos irányzatokat ismeri, emellett azt is tudja, hogy a magyar nem anyanyelvként való tanításának számos formája létezik. A képzésben részt vevő hallgató-kollégák egy része idegen nyelvként, mások – kisebbségi-ként – környezetnyelvként, megint mások származásnyelvként tanítják a magyar nyelvet. Ezek sok tekintetben eltérnek egymástól, és sokféle intézmény, oktatási program keretében valósulnak meg – a bevezető ismereteket tartalmazó tankönyv ezeket az ismereteket tárgyalja.

Reméljük, hogy munkánk eléri a célját!

Lectori salutem!

Budapest, 2018. április

Nádor Orsolya
sorozatszerkesztő

1. BEVEZETÉS

A beszéd vagy nyelvhasználat – aminek alapja a nyelv – az emberi kommunikáció legfontosabb eszköze. Gondolati tevékenység és cselekvés is egyben, segítségével ismerjük meg a világot, ugyanakkor a gondolatközlés, az emberi kapcsolatteremtés is alapvetően rajta keresztül valósul meg.

A nyelv a legmagasabb szintű jelrendszer, mesterséges jelekből áll, amelyeket a beszélőközösség a természetes jelek mintájára (természetes jel pl. a füst, azt jelzi, hogy tűz van valahol; a láz a betegség jele) alkotott meg. A nyelvi jel önálló formával és ehhez kapcsolódó jelentéssel rendelkező nyelvi egység. (A forma és a jelentés között általában nincs közvetlen kapcsolat, nem tudjuk, hogy miért az *a-sz-t-a-l* hangsorral jelöljük például azt a bútordarabot, amin írni szoktunk.)

A nyelv a nyelvi elemekből és az elemek összekapcsolásának szabályaiból jön létre. Társadalmi jelenség, hiszen a nyelvhasználóknak meg kell ismerkedniük vele, ha hatékonyan részt akarnak venni a kommunikációban. A nyelv ugyanakkor a nyelvhasználatban figyelhető csak meg, a nyelvhasználatban él, elemei és szabályai a nyelvhasználatban érhetők tetten. A nyelvhasználat hatással is van rá, a mindennapi használat során változhatnak az elemek és a szabályok is. A változás legjellemzőbb módon a szóhasználatban figyelhető meg (új szavak keletkeznek, vagy kerülnek be a nyelvbe, régiek tűnnek el a mindennapos használatból), de a nyelvtani rendszer is mutathat módosulásokat (például az ikes igeragozás háttérbe szorulása).

A nyelv elemeit és az elemek összekapcsolódásának szabályait nyelvtanok írják le. A nyelvten kétféle jelentésben is használható kifejezés. Tágabban értelmezve jelentheti az összes nyelvi elem rendszerét és használatának szabályát. Szűkebb értelmezésben a nyelvten grammatikát jelent. A **grammatika** tulajdonképpen szerkesztéstan, az önálló jelentésű nyelvi elemek, vagyis **a nyelvi jelek összeszerkesztésének szabályait** vizsgálja és rendszerezi. Tárgya a szóelem (morféma), a szó

(lexéma), a szó szerkezet, a szintagma, illetve a mondat. Mivel a nyelv a nyelvhasználatban figyelhető csak meg, a nyelvhasználó a kommunikáció során közvetlenül a mondatokkal találkozik a nyelvi jelek közül. A mondat a legkisebb nyelvi egység, ami egy adott beszédhelyzetben közlésegyiséggé válhat, ugyanakkor komplex nyelvi jelként kisebb elemekre bontható. A nyelvrendszer felől közelítve ugyanis a legnagyobb olyan egység, ami a nyelv kisebb elemeiből megalkotható. Felbontható szó szerkezetekre (szintagmákra), a szó szerkezetek szavakra, a szavak szóelemekre (morfémákra), a szóelemek pedig fonémákra. A fonémának nincs önálló jelentésük, így ezt a nyelvi egységet a grammatika nem vizsgálja. A fonéma olyan nyelvi elem, amelynek jelentést megkülönböztető szerepe van, pl. a *fal* és a *fül* szavak esetében az *a-ü* fonémák különböztetik meg a két szó jelentését.

A nyelv alkotóelemei jelentésük, alakjuk, funkciójuk, használati körük és kapcsolódási lehetőségeik alapján rendszert alkotnak. A nyelvi rendszer hierarchikus felépítettségű, a kisebb elemekből nagyobbak jönnek létre. Minden nyelvi elem a funkcióját eggyel magasabb szinten éri el, a fonéma a szóelemet (morfémát) építi, a szóelem (morféma) a szót, a szó a szó szerkezetet (szintagmát), a szó szerkezet (szintagma) pedig a mondatot.

A nyelv egységei: a fonéma, a szóelem (morféma), a szó, a szó szerkezet (szintagma) és a mondat.

2. A SZÓ ÉS A SZÓELEMEK (MORFÉMÁK)

A szavak feladata a szószerkezetek és **a mondatok felépítése**. Egy adott nyelv szavait a szótárak gyűjtik össze, de bármelyik szótár szóanyaga jóval szűkebb, mint az adott nyelv szókincse.

A szavak nyelvtani szempontból sokfélék lehetnek minden nyelvben. Közös és eltérő tulajdonságaik alapján szófajokba szokás sorolni őket. A szófaji felosztás szempontjai a magyar nyelvben aszerint alakulnak, milyen jelentést közvetít egy szó, milyen a szóalakja, toldalékolható/ragozható-e, illetve hogyan viselkedik a szó a mondatokban (lehet-e nyelvtani értelemben vett mondatrész, állítmány, alany, tárgy, határozó vagy jelző), és kaphat-e ún. bővítményeket, amelyek pontosabbá teszik a jelentését.

A szavak többsége a körülöttünk lévő **világ dolgainak, eseményeinek, tulajdonságainak a megnevezésére**, leírására szolgál. Ezt a jelentést **tartalmas, fogalmi jelentésnek** nevezzük. Ilyen jelentésük van az igéknek (*ír, olvas*), a főneveknek (*ház, ember*), a melléknemeknek (*ügyes, okos*), a melléknemekhez sorolható számneveknek (*sok, kevés*), a határozószóknak (*kint, bent*), az igeneveknek (*írni, olvasó, fekve*) és a névmásoknak (*te, ilyen, valaki*). Ezek többnyire toldalékolható, ragozható szófajok. A mondatokban úgy vesznek részt, hogy felépítik a mondat nyelvtani szerkezetét, vagyis mondatrészek (állítmányok, alanyok, tárgyak, határozók vagy jelzők) lehetnek. Az ide tartozó szavakat ún. **alapszófajú** szavaknak nevezzük.

A szavak kisebb része nem tudja megnevezni a körülöttünk lévő világ dolgait, eseményeit stb. Ezek nem fogalmi jelentésű szók, csak ún. **viszonyjelentéseket** (*be, ki, de, alatt*) közvetítenek a számunkra, vagy a beszédhelyzetben játszanak fontos szerepet (*szia, hé*), illetve indulatot, akaratot fejeznek ki (*jaj, hess, húha*). Egy részük más szavakhoz szorosan kapcsolódva jelenik meg a nyelvben, mások önmagukban is teljes értékűek. Nem jellemző rájuk a toldalékolhatóság, nem ragozhatók, és nem is töltenek be nyelvtani értelemben vett mondatrészi szerepeket. Ezek a **viszonyszók** és az ún. **mondatszók**.

A toldalékolható, ragozható szavak általában több **szóelemből** vagy **morfémából** állnak: *ír-unk*, *ház-ak*, *ügyes-ebb*. A szóelem vagy **morféma a legkisebb nyelvi jel**, a legkisebb olyan nyelvi egység, amely önálló jelentést közvetít.

A szóelem, a morféma lehet **szótő** vagy **toldalék**. A szótő az, amihez a toldalék járul, a toldalék pedig az, ami a szótőhöz kapcsolódik. Az előbbi példákban az *ír-*, a *ház-* és az *ügyes-* szótő fogalmi jelentést közvetít, a valóság egy szeletét nevezi meg, a toldalékok, az *(ír)-unk* igei személyrag a cselekvő többes szám első személyére utal, az *(ház)-ak* toldalék többes számot jelöl, az *(ügyes)-ebb* fokjel pedig a melléknév közép fokát mutatja. A toldalékok nyelvtani viszonyjelentéseket közvetítenek. A toldalékok kötött morfémák, önmagukban nem állnak, mindig csak másik morfémához (szótőhöz) kapcsolódnak. A szótövek önállóan is megjelenhetnek, többnyire szabad morfémák (kivéve az ún. kötött töveket, pl. *almá-t*).

A szóelemek feladata a szóépítés. A toldalékok egy része a szótőhöz járulva teljesen új (szótári) szavakat hoz létre: *ír-ás*, *ház-as*, *ügyes-ed(ik)*, ezek a toldalékok a **képzők**. Más típusú toldalékok a szavak ragozásában vesznek részt, ezek az **inflexiók: a jelek és a ragok**, amelyek a szavak (igék, főnevek, melléktnevek) jeles, ragos alakjait alkotják meg, ld. a korábbi példákat: *(ír)-unk* igei személyrag, *(ház)-ak* a többes szám jele, *(ügyes)-ebb* fokjel. A szóelemek összekapcsolódását nyelvtani szabályok irányítják.

A képzők a szótő után közvetlenül kapnak helyet, jelentésváltoztató szerepűek, több is lehet belőlük: *ház-as-ság*. Az inflexiók morfémák a képző(k) után: a ragok a szóalak legvégén, szóalakzáró helyzetben állnak: *házasság-ot*, és csak egy rag lehet egy szón; a jelek pedig a ragok előtt helyezkednek el, ebből a morfémából több is lehet a szóalakban: *házasság-ai-m-at*.

A morfémák kapcsolódási sorrendje a magyar szavakban szorosan kötött. A magyarra jellemző toldalékok szuffixumok, amelyek a szótő után következnek. (A szótő előtt egyetlen toldalékmorféma, a prefixum fordulhat elő, a *leg-alsó* szóban a *leg-*.) A tipikus morfémaszerkezet nyelvünkben a következő:

szótő(k) + képző(k) + jel(ek) + rag

Például:

házasságokról:

ház(szótő)-**as**(melléknévképző)-**ság**(főnévképző)-**ok**(többesjel)-**ról**
(határozórag)

fájdalmában:

fáj(szótő)-**dalm**(főnévképző)-**á**(birtokos személyjel)-
ban(határozórag)

elkedvetlenítette:

el(szótő)-**kedv**(szótő)-**etlen**(melléknévképző)-**ít**(igeképző)-**ett**
(múlt idő jele)-**e**(igei személyrag)

A morféimákra a magyarban jellemző, hogy **több változatban** élnek. Elsősorban a toldalékok léteznek több alakban: **-ban/-ben** (*házban, kertben*), **-hoz/-hez/-höz** (*ajtóhoz, kerthez, könyvhöz*), **-at/-et/-tat/-tet** (*írat, vetet, olvastat, siettet*), **-a/-e/-ja/-je** (*háza, keze, padja, kertje*) stb. A változatok közül aszerint választjuk ki a megfelelő alakot, hogy a szótő magánhangzója melyik változatot kívánja meg (ez az ún. hangrendi illeszkedés).

A toldalékoknál jóval kisebb mértékben a szótövek is lehetnek többváltozatúak: *isz-ik – i-ttam, iv-ó; apa – apá-t, ap-ja; hosszú – hossz-abb.*

FELADATOK

1. Lásd el a *-t* tárgyraggal az alábbi főneveket:

Minta: *férfi – férfi-t*

nő, lány, fiú, apa, anya, diák, ház, bokor, kert, török, könyv, madár,
víz, út, tűz, híd, tükör, szobor, eper, kő, fű, ló, hatalom

2. Kapcsolja az *-a/-e/-ja/-je* birtokos személyjelet az alábbi főnevekhez:

Minta: *lány – lány-a*

nő, fiú, apa, anya, diák, ház, bokor, kert, könyv, madár, víz, út, tűz,
híd, tükör, szobor, eper, kő, fű, ló, hatalom

3. Bontsa szóelemekre az alábbi szavakat!

Minta: *ajtók – ajtó-k*

- a) ablakok, könyvek, gyöngyök, házak
parkban, erdőben
négyyszer, ötször, hatszor
mosat, főzet, olvastat, siettet
ablaka, könyve, labdája, kertje

- b) tücsöknek, tücskök
bogárról, bogarak
anyai, anyát, anyja
alszik, alszom, aludtam
megyünk, ment, mehet
jönnek, jövök, jöhet
lassúra, lassabb

4. Válassza ki az alábbi szóelemek közül azokat, amelyek önállóan is megállnak (és nem kell más szóelemmel összekapcsolódniuk)!

lány-, bogar-, -t, anyá-, -nak, megy-, men-, -ja, -szor, -i, apa-, tücsk-, -vel

5. Fűzze a *ház-, szék-, függöny-* szótőhöz

- a) ugyanazt az egyalakú toldalékot,
- b) ugyanannak a kétalakú toldaléknak a megfelelő változatát,
- c) ugyanannak a háromalakú toldaléknak a megfelelő változatát!

6. Tagolja szóelemekre az alábbi szavakat a minta szerint!

Minta:

házasságokat: ház-(szótő/T)-as(képző/K)-ság(képző/K)-ok(jel/I)-at(rag/R)

várjad, jöjjön, olvasson, borotválkozik, gyöngyödet, legpiszkosabakat, macskáról, istenfélő, kedvezményesebb, megvacsoráztak, gondjaimra, hatalmadból, hiszékenységükre, tegyed, higgyed, számítógépemről, becsületességet, álmodból, legerősebbekhez, mosogathattál

7. Hozza létre az alábbi képleteknek megfelelő szóalakokat!

T+K+J+R

T+K+K

J+T+J+R

T+T+K+R

T+T+K+K

T+K+R

3. A SZÓFAJOK

A szófajok a magyar nyelvben a szavak jelentése, alakja (toldalékolhatósága), mondatbeli felhasználása (mondatrészi szerepe) és bővíthetősége alapján különülnek el egymástól.

3.1 AZ ALAPSZÓFAJOK

AZ IGE

1. JELENTÉSE

Az ige cselekvést (*ír, olvas*), történést (*megszületik, meggyógyul*) léte-zést (*van, létezik*), állapotot, állapotváltozást (*betegeskedik, elfehéredik*), vagyis valamilyen eseményt, folyamatot kifejező szó. A jelentésével kapcsolatban fontos információk jelennek meg az igealakon, amelyeket az ige jellemző toldalékai, ún. inflexiói mutatnak, az ige toldalékolható, ragozható szó. Amikor egy beszédhelyzetben elhangzik egy ige, a beszédpartner(ek) számára lényeges, hogy kihez köthető a cselekvés (történet stb.), vagyis ki az ige alanya. Ez az igei személyraggal jelenik meg az ige: *olvas-ok, olvas-ol* stb. Az igei személyrag az alany számát és személyét mutatja (az alany számához és személyéhez egyeztetjük: *én olvas-ok, te olvas-ol*). Lényeges, hogy mikor történik a cselekvés, ezt az időjel jelöli: *olvas-t-am*. Minden igeen megjelenik a beszélői szándék, ezt a módjel fejezi ki: *ír-né-k* (feltételhez köti a beszélő a cselekvést), *ír-j-ál* (felszólítja a beszédpartnert, tőle várja, hogy tegyen meg valamit). Ezek az információk kötelező elemei az igealaknak, az ige kötelező nyelvtani jellemzői, ún. grammatikai kategóriái.

(Van néhány olyan ige: *eseteledik, havazik, pirkad, hajnalodik*, amelyek mellett nem jelenhet meg igealany, ezek az ún. alanytalan igeek.)

2. BŐVÍTMÉNYEI

Az ige jelentésének része, hogy valaki végzi (átéli) az ige által közvetített cselekvést, történést. Az ige vonzata (ún. kötött bővítménye) az alany.

Az igék két nagy csoportra oszthatók annak alapján, lehet-e melléjük tárgyat tenni, vagyis irányul-e a bennük foglalt cselekvés tárgyra, vagy nem. Eszerint az igék **tárgyasak**, ha kaphatnak tárgyi bővítményt (*olvas vmit, ír vmit, néz vmit, mesél vmit*), illetve **tárgyatlanok**. Ez utóbbiak nem bővíthetők tárggyal (*megy, sétál, beszélget, ábrándozik, álmodozik*). A tárgy a tárgyas ige vonzata (kötött bővítménye). Tárgyas igénél a tárgy az igei jelentés része, tárgyatlan igénél tilos a tárgyi bővítmény.

Az **alany** és a **tárgy** mindig **vonzata** (kötött bővítménye) az igének.

Határozói bővítménye is lehet az igének: *tegnap írtam* (levelet) – időhatározói bővítmény (*mikor írtam?*); *otthon olvastam* – helyhatározói bővítmény (*hol olvastam?*). A határozói bővítmény pontosabbá teheti az ige jelentését, de nem mindig tartozik hozzá az ige jelentésszerkezetéhez, ilyenkor szabad határozói bővítményről beszélünk. Id. az előző két példát. Előfordulhat azonban, hogy az igei jelentéshez hozzátartozik a határozói bővítmény, vagyis megkívánja az ige tartalma, ilyenkor határozói vonzat kapcsolódik az igéhez (*vágyik egy utazásra, álmodzik egy nyaralásról, Szegeden lakik, nyáron született*).

3. IGENEMEK

Az igék a jelentésük és az igealannyal való kapcsolatuk (szokásos meghatározással a cselekvő és a cselekvés viszonya) szerint a következő típusokba sorolhatók:

Cselekvő (aktív) ige: általában akaratlagos, tudatos cselekvést fejez ki. Lehet tárgyas, ha irányul vmire/vkire a cselekvés: *főz, takarít, szeret (vmit)*; illetve tárgyatlan, ha nem irányul tárgyra az igei cselekvés: *szalad, sír, mosolyog*.

Műveltető ige: azt fejezi ki, hogy nem az igealany végzi a cselekvést, hanem mással végezteti. Cselekvő igéből hozható létre az *-at/-et, -tat/-tet* képzővel: *írat, főzet, dolgoztat, elvégeztet*. Ezek mindig tárgyas igék.

Visszaható ige: cselekvő igéből jön létre a *-kod(ik)/-ked(ik)/-köd(ik), -koz(ik)/-kez(ik)/-köz(ik)* képzővel (a képző *-ik* eleme tulajdonképpen személyrag, vö. *mosakodom, mosakodol/mosakodsz, mosakodik*), és azt fejezi ki, hogy a cselekvés visszahat az alanyra: *mosakodik, fészülködik*,

borotválkozik. (Ezek az igék átalakíthatók egy cselekvő ige és egy visszaható névmás kapcsolatára: *mossa magát, fésüli magát, borotválja magát.*) A visszaható ige mindig tárgyatlan, tárgyat sohasem lehet mellé tenni.

Szenvedő (passzív) ige: tárgyas cselekvő igéből jön létre az *-at(ik)/-et(ik), -tat(ik)/-tet(ik)* képzővel (az *-ik* elem itt is személyrag), és azt jelöli, hogy az igealany elszenvedti a cselekvést. Megalkotható cselekvő igékből, de a mindennapi nyelvhasználatban nagyon kevés szenvedő ige fordul elő: *megadatik, kimondatik* (az ítélet), *(közhírré) tétetik, eltöröl-tetik.* A szenvedő ige mindig tárgyatlan.

Mediális ige (közéige): történést, létezést, állapotot, állapotváltozást fejez ki: *él, elesik, elvész, megnő, kivirul, kivirágzik, fáj, meggyógyul, kivilágosodik, tavaszodik, sötétedik, elintéződik.* Ezeknek az igéknek a korábbiakkal ellentétben nincs egységes képzőjük, alaki szempontból sokfélék lehetnek, képző nélküli igék is vannak közöttük. A mediális ige jellemzően tárgyatlan. Ha felszólító módba tesszük ezeket az igéket, nem valódi felszólítást, hanem beszélői óhajt fejeznek ki: *élj (boldogan)!, nőj (nagyra)!, (csak) el ne ess!, süss fel (nap)!*

4. AZ IGERAGOZÁS

Igeragozásnak nevezzük az igék **jellel** és **raggal** (igei inflexióval) történő ellátását.

Az ige jelei: az időjelek, a módjelek.

Az ige ragjai az igei személyragok.

Időjelek: a jelen idő jele az ún. zérómorféma; a múlt idő jele a *-t/-tt*. Példák: *ír, ír-t/ve-tt*. A jelen idejű alakot az mutatja, hogy nincs az igeen rajta a múlt idő jele, a jelen időt az időjel hiánya fejezi ki. Az ige jövő idejű alakját csak segédige szerkezettel lehet megalkotni: *írni fog*.

Módjelek: a kijelentő mód jele az ún. zérómorféma; a feltételes mód jele a *-na/-ne/-ná/-né* (pl.: *ír-na, kér-ne, ír-ná, kér-né*), a felszólító mód jele a *-j* (pl. *ír-j*) és változatai: *-jj/-gy/-ggy/-s/-Ø* (példák: *jö-jj-él, ve-gy-él, hi-ggy-él, fus-s-ál, vár-Ø-d* – ez utóbbiban zéró módjel van, a *-d* a személyrag, vö. *vár-j-ad*). A kijelentő módú alakot (*ír*) az mutatja, hogy nincs rajta az igeen a feltételes mód, illetve a felszólító mód jele, tehát a kijelentő módot a módjel hiánya (zéró módjel) fejezi ki. Az ige feltételes mód múlt idejű alakját ún. összetett igealakokkal fejezzük ki: *írt volna*, a szerkezetben a *volna* igei segédszó.

Kijelentő módban mindhárom idő lehetséges (*írok, írtam, írni fogok*), feltételes módban csak jelen és múlt idő (*írnék, írtam volna*), felszólító módban pedig csak jelen idő (*írj*) van.

Igei személyragok: Az igei személyragok a beszédhelyzetben betöltött szerepeknek megfelelően kerülnek az igére, utalhatnak egyes és többes számban első, második és harmadik személyre. Az első személy a beszélő: *én*, és aki hozzá tartozik: *mi*; a második személy a megszólított személy, a beszédpartner: *te*, és aki hozzá tartozik: *ti*; a harmadik személy pedig az, aki(k)ről szó van: *ő*, illetve *ők*.

Az igeragozás lehet **általános** (korábbi nevén **alanyi**) ragozás, illetve **határozott (tárgyas)** ragozás. Az **általános** ragozás – ahogy a neve is mutatja – általánosan használt ragozás, ezt használjuk pl. akkor, ha nincs tárgya az igének: *ül*, vagyis az ige **tárgyatlan**; de **tárgyas ige** esetén is így ragozzuk az igét, ha **határozatlan a tárgya**: *olvas egy könyvet*.

Határozott ragozásba kerül az ige, ha **a tárgya határozott**. Határozott a tárgy akkor, ha pl. határozott névelős főnév vagy tulajdonnév tölti be a szerepét: *olvasod a könyvet, láttad Marit?*; illetve ha a tárgy az *őt/őket* 3. személyű személyes névmás vagy mutató névmás: *látom őt/őket, azt/azokat*.

A *tanul* ige ragozása

Kijelentő mód jelen idő:

Általános/alanyi ragozás:

én tanul-ok, te tanul-sz, ő tanul-Ø, mi tanul-unk, ti tanul-tok, ők tanul-nak (valamit)

Az E/3. személyt (*ő tanul*) a ragozási sorban a zéró morféma (*Ø*) jelöli, vagyis az, hogy nem jelenik meg igei személyrag, tehát a személyrag hiánya.

(Az igei személyragok is több változatban élnek. Ld. *tanul-ok, kér-ek, tör-ök*.)

Határozott/tárgyas ragozás:

tanul-om, tanul-od, tanul-ja, tanul-juk, tanul-játok, tanul-ják (azt)

(A változatok: *tanul-om, kér-em, tör-öm*.)

Kijelentő mód múlt idő:

Általános/alanyi ragozás:

tanul-t-am, tanul-t-ál, tanul-t-Ø, tanul-t-unk, tanul-t-atok, tanul-t-ak (valamit)

(A változatok: *tanul-t-am, kér-t-em.*)

Határozott/tárgyas ragozás:

tanul-t-am, tanul-t-ad, tanul-t-a, tanul-t-uk, tanul-t-átok, tanul-t-ák (azt)

(A változatok: *tanul-t-am, kér-t-em.*)

Kijelentő mód jövő idő:

Általános/alanyi ragozás:

tanulni fog-ok, tanulni fog-sz, tanulni fog, tanulni fog-unk, tanulni fog-tok, tanulni fog-nak (valamit)

Határozott/tárgyas ragozás:

tanulni fog-om, tanulni fog-od, tanulni fog-ja, tanulni fog-juk, tanulni fog-játok, tanulni fog-ják (azt)

Feltételes mód jelen idő:

Általános/alanyi ragozás:

tanul-né-k, tanul-ná-l, tanul-na, tanul-ná-nk, tanul-ná-tok, tanul-ná-nak (valamit)

Határozott/tárgyas ragozás:

tanul-ná-m, tanul-ná-d, tanul-ná, tanul-ná-nk, tanul-ná-tok, tanul-ná-k (azt)

Feltételes mód múlt idő:

Általános/alanyi ragozás:

tanul-t-am volna, tanul-t-ál volna, tanul-t volna, tanul-t-unk volna, tanul-t-atok volna, tanul-t-ak volna (valamit)

Határozott/tárgyas ragozás:

tanul-t-am volna, tanul-t-ad volna, tanul-t-a volna, tanul-t-uk volna, tanul-t-átok volna, tanul-t-ák volna (azt)

Felszólító mód jelen idő:

Általános/alanyi ragozás:

*tanul-j-ak, tanul-j(-ál), tanul-j-on, tanul-j-unk, tanul-j-atok,
tanul-j-anak (valamit)*

Határozott/tárgyas ragozás:

*tanul-j-am, tanul-j-ad, tanul-j-a, tanul-j-uk, tanul-j-átok, tanul-
j-ák (azt)*

4. AZ IGE TOVÁBBKÉPZÉSE

Az igékhez képzők is járulhatnak, új szavakat hozva létre.

Igéképzők: *tanul-hat, ír-at, fésül-köd-ik*

Főnévképzők: *ír-ás, olvas-mány, segít-ség*

Melléknévképzők: *tanul-atlan, alusz-ékony*

Igenévképzők: *álmodoz-ó, elsiet-ett (döntés), elolvas-andó*

5. AZ IGETÖVEK

Az igék nagy része ugyanolyan alakban kapja a toldalékokat. Vannak azonban **többszörözhető igetövek is**.

Például:

esz-ik – e-tt-em, e-gy-él – ev-és

feksz-ik – feküd-t-em, fek-het, fekv-és

jön – jöv-ök, jö-jj

lesz – le-tt, lev-ő, lé-vén

megy – mé-sz, men-t-él, me-het

nő – növ-ök

van – vagy-ok, vol-t-am, val-ó

6. AZ IGE A MONDATBAN

Az ige a mondatban mindig az állítmány szerepét tölti be.

A gyerekek sokat szoktak játszani. Mit állítunk? *Szoktak játszani* (összetett igealak).

Januárban mindig jól öltözz fel! Mit állítunk? *Öltözz fel.*

Tegnap egész nap főztem. Mit állítunk? *Főztem.*

A FŐNÉV

1. JELENTÉSE

A főnév élőlényt (*ember, állat, növény*), élettelen dolgot (*ház, ceruza, könyv*), elvont fogalmat (*történelem, ünnep, egészség*) stb. jelöl. A főnevekkel a körülöttünk lévő világ dolgait és azok viszonyát is ki tudjuk fejezni. Ehhez nyújt segítséget a főnévragozásban a főnévi viszonyragok rendszere, amelyek azt mutatják meg a nyelvi rendszer eszközeivel, milyen kapcsolatba kerülnek a főnevek és az általuk jelölt dolgok egymással, a folyamatjelölő igékkel stb. (pl. *könyv-et olvas* – a cselekvés a tárgyragos főnév által jelölt dologra irányul; *a fotel-ban alszik* – meghatározói körülmény fejeződik ki a ragos főnéven, ahol a cselekvés történik; *az autó/-nak az/ eleje* – a birtokos viszony jelölése a birtokos jelző ragjával a birtokoson történik, de ez nem kötelező toldalék).

A főnév sokféle viszony kifejezésére alkalmas, a mondat szerkezetnek is szerves része. Mindenféle mondatrész lehet, az adott mondatban a főnévi szóalak végén megjelenő főnévrag (főnévi viszonyrag) azt mutatja, milyen kapcsolatba, nyelvtani viszonyba kerül a főnév a mondat többi szavával.

A főnévvel jelölt dologgal (személlyel stb.) kapcsolatban fontos információ lehet a beszédhelyzetben az is, hány van belőle, ezt a többes szám jele(i) fejezi(k) ki a főnévi szóalakon (*ajándék-ok, a te füzet-ei-d, Mari-ék*). Nem elhanyagolható, hogy kihez/mihez tartozik a főnév által jelölt dolog, ezt a birtokos személyjel jelöli rajta (*az én szemüveg-em, a te toll-ad*), illetve hogy a főnév által jelölt dologhoz stb. tartozik-e valami/valaki, vagyis van-e valamije, ezt a birtokjel mutatja rajta (*a fiú-é* = pl. a fiú valamije: bicikrije, könyve).

2. FAJTÁI

A főnevek jelentésük szerint lehetnek **konkrét** főnevek, élőlények, tárgyak, dolgok nevei, ezen belül **köznevek**: több egyforma dolog közös neve (egyediek: *könyv, asztal*; ún. gyűjtőnevek, amelyek több egyedből álló csoport közös nevei, pl. *nádas, dombság, erdő, gyümölcs*; anyagnevek, pl. *fa, bőr*), illetve **tulajdonnevek**: embereknek, dolgoknak a megkülönböztető, egyedítő neve (személynevek: *Márta*, állatnevek: *Bodri*, földrajzi

nevek: *Balaton*, intézménynevek: *MÁV*, címek: *Egri csillagok*, márka-nevek: *Samsung*, díjak neve: *Kossuth-díj* stb.); továbbá **elvont főnevek** (ügyesség, köhögés, szerelem).

3. A FŐNÉVRAGOZÁS

A főnévragozás a főnév jellel és raggal (vagyis főnévi inflexióval) való ellátását jelenti.

Főnévi jelek

A többes szám jelei: általános többesjel (általában ezt használjuk) a *-k*: *almá-k*, illetve változatai – *ház-ak*, *könyv-ek*, *gyöngy-ök*, *pad-ok*.

Speciális többesjelek: az ún. **birtoktöbbesítő jel**, abban a helyzetben használjuk, amikor a főnév valamilyen birtokos kapcsolatban van: *-i* – *almá-i-m*, illetve változatai – *ház-ai-m*, *könyv-ei-m*, *pad-jai-m*, *kert-jei-m*.

Az ún. **heterogén többes szám** jele az *-ék*: *szomszéd – szomszéd-ék*, ahol a szótő, a *szomszéd* a csoport képviselője, a többes szám pedig azokra vonatkozik, akik hozzá tartoznak (vö. *szomszédék – szomszédok*). Általában csak személyt jelentő főnévhez járul.

A birtokviszonyt jelölő jelek

A birtokos személyjel azt fejezi ki a birtokot jelölő főnéven, hogy kihez/mihez tartozik a főnév által jelölt dolog, kinek/minek a tulajdona:

az én *autó-m/könyv-em/ház-am/gyöngy-öm*

a te *autó-d/könyv-ed/ház-ad/gyöngy-öd*

az ő *autó-ja/lecké-je/könyv-e/ház-a*

a mi *autó-nk/könyv-ünk/ház-unk*

a ti *autó-tok/könyv-etek/ház-atok/gyöngy-ötök*

az ő *autó-juk/könyv-ük/ház-uk*

A birtokos személyjelet egyeztetni kell a birtokos számához és személyéhez.

A birtokjel mindig a birtokost jelölő szón jelenik meg, és azt jelöli, hogy van neki valakije vagy valamije: *-é* (*Pistá-é* = pl. Pista kuttyája).

A főnévi viszonyragok

A főnévi viszonyragok vagy másképpen esetragok/főnévragok a főnév mondatrészi szerepeit jelölik. A viszonyragos/esetragos főnevek adják a főnév esetalakjait, ezekből épül fel a főnévi esetrendszer, ami áll az alanyesetű (*ház*), tárgyesetű (*házat*), illetve a különböző határozói esetű (*házban, háznak, házról* stb.) főnévi alakokból.

A **tárgyeset ragja** a *-t*, a tárgyraggal ellátott főnév tárgy a mondatban: *almá-t* (vett), illetve többi változata: *toll-at, kenyér-et, gyöngy-öt, pad-ot*.

A **határozói esetek ragjai** a határozóragok, határozói körülményt (helyre, időre módra utaló körülményt) jelölnek, a határozóragos főnév határozói szerepet tölt be a mondatban: *a ház-ban/kert-ben* (marad), (kijön) *a ház-ból/kert-ből*, *a ház-ért* (fizet), *a ház-hoz/kert-hez/ökör-höz* (közelít) stb.

A **birtokos jelző ragja** azt jelöli a főnéven, hogy birtokos jelzői szerepbe kerül: *Bodri-nak/tehén-nek a gazdája*, ez a toldalék azonban nem kötelező elem.

A **ragtalan** (vagy zéró viszonyragos) **főnév alanyesetben** áll. Az alanyesetű főnév alanyi szerepet szokott betölteni: *A ház felépült*. A ragtalan főnév lehet birtokos jelző is: *a ház teteje* beszakadt. A viszonyrag hiánya jelzi a főnév alanyesetű alakját a többi ragos alakkal szemben.

A főnévragozás kiinduló alakja az **alanyesetű alak**, ezt követi a **tárgyeset**, majd a **határozói esetek** következnek. Külön ragozási sor van **egyes számban, többes számban**, továbbá a főnév **egyéb jelekkel** ellátott alakjaiban.

A ház szó ragozása

Egyes számban:

ház, ház-at, ház-ban, ház-ba, ház-ból, ház-on, ház-ról, ház-ra, ház-nál, ház-tól, ház-hoz, ház-ig, ház-nak, ház-ként, ház-zá, ház-zal, ház-ért, ház-ul.

Többes számban:

ház-ak, ház-ak-at, ház-ak-ban, ház-ak-ba, ház-ak-ból, ház-ak-on, ház-ak-ról, ház-ak-ra, ház-ak-nál, ház-ak-tól, ház-ak-hoz, ház-ak-ig, ház-ak-nak, ház-ak-ként, ház-ak-ká, ház-ak-kal, ház-ak-ért (ház-ak-ul).

E/1. birtokos személyjeles alak:

*ház-am, ház-am-at, ház-am-ban, ház-am-ba, ház-am-ból,
ház-am-on, ház-am-ról, ház-am-ra, ház-am-nál, ház-am-tól,
ház-am-hoz, ház-am-ig, ház-am-nak, ház-am-ként, ház-am-má,
ház-am-mal, ház-am-ért, ház-am-ul.*

**E/1. birtokos személyjeles alak többes számban, vagyis birtok-
többsítő jellel:**

*ház-ai-m, ház-ai-m-at, ház-ai-m-ban, ház-ai-m-ba, ház-ai-
m-ból, ház-ai-m-on, ház-ai-m-ról, ház-ai-m-ra, ház-ai-m-nál,
ház-ai-m-tól, ház-ai-m-hoz, ház-ai-m-ig, ház-ai-m-nak, ház-ai-
m-ként, ház-ai-m-má, ház-ai-m-mal, ház-ai-m-ért, ház-ai-m-ul.*

E/2. birtokos személyjeles alak:

ház-ad, ház-ad-at, ház-ad-ban (és az összes korábbi határozó-
ragos alak)

**E/2. birtokos személyjeles alak birtoktöbbsítő jellel, vagyis
többes számban:**

ház-ai-d, ház-ai-d-at, ház-ai-d-ban stb.

E/3. birtokos személyjeles alak:

ház-a, ház-á-t, ház-á-ban stb.

**E/3. birtokos személyjeles alak birtoktöbbsítő jellel, vagyis
többes számban:**

ház-ai, ház-ai-t, ház-ai-ban stb.

Itt a birtokos személyjel hiánya jelzi, hogy E/3. személyű a birtokos.

T/1. birtokos személyjeles alak:

ház-unk, ház-unk-at, ház-unk-ban stb.

**T/1. birtokos személyjeles alak birtoktöbbsítő jellel, vagyis
többes számban:**

ház-ai-nk, ház-ai-nk-at, ház-ai-nk-ban stb.

T/2. birtokos személyjeles alak:

ház-atok, ház-atok-at, ház-atok-ban stb.

T/2. birtokos személyjeles alak birtoktöbbsesítő jellel, vagyis többes számban:

ház-ai-tok, ház-ai-tok-at, ház-ai-tok-ban stb.

T/3. birtokos személyjeles alak:

ház-uk, ház-uk-at, ház-uk-ban stb.

T/3. birtokos személyjeles alak birtoktöbbsesítő jellel, vagyis többes számban:

ház-ai-k, ház-ai-k-at, ház-ai-k-ban stb.

Az előző alakok **mindegyikéhez hozzátehető az -é birtokjel,** ezekből csak az alanyesetek következnek bemutatásul, a tárgyrag, a határozóragok valamennyihez hozzáadódhatnak:

ház-é (ház-é-t, ház-é-ban) stb.

ház-ak-é stb.

ház-am-é stb.

ház-ai-m-é stb.

ház-ad-é stb.

ház-ai-d-é stb.

ház-á-é stb.

ház-ai-é stb.

ház-unk-é stb.

ház-ai-nk-é stb.

ház-atok-é stb.

ház-ai-tok-é stb.

ház-uk-é stb.

ház-ai-k-é stb.

A jelekkel, pl. birtoktöbbsesítő jellel (*ház-é-i, ház-ak-é-i stb.*) még tovább lehetne folytatni a sort. Egy magyar főnévnek 42 alanyesetű alakja van, vagyis ennyi ragozási sora.

4. A FŐNEVEK TOVÁBBKÉPZÉSE

A főnevekhez képzők is járulhatnak, így új szavak jöhetnek létre.

Igeképzők: *mobil-oz(ik)*, *net-ez*, *lájkol*

Főnévképzők: *lány-ka*, *gitár-os*, *erdő-ség*

Melléknévképzők: *tanács-talan*, *falu-si*, *internet-es*

5. A FŐNÉVI TÖVEK

A főnevek többnyire ugyanabban az alakban kapják a toldalékot. Vannak azonban többváltozatú főnévi tövek is. Például:

iker, ikr-ek

kehely, kelyh-ek

nyár, nyar-ak

alma, almá-t

borjú, borj-at

ajtó, ajta-ja

mű, műv-ek,

fű, fűv-et

tó, tav-ak

falu, falv-ak

apa, apá-t, ap-ja

lélek, lelk-e

száj, szá-m

6. A FŐNÉV A MONDATBAN

A főnév a mondatban minden mondatrészi szerepben megjelenik.

Állítmány: *Énekes leszek.*

Alany: *A mobiltelefon elveszett.*

Tárgy: *Adj egy toll-at!*

Határozó: *Január-ban* rövidek a nappalok (időhatározó), *Minden hétvégé-n* (időhatározó) *főzök a család-nak* (részeshatározó), *Barátság-gal fogadtak* (módhatározó), *Kiskanál-lal ettük a süteményt* (eszközhatározó).

Jelző: *Eltörött a madár/madár-nak a szárnya* (birtokos jelző).

7. A FŐNÉV BŐVÍTMÉNYE

A főnév jellemző bővítménye a jelzői bővítmény: *szép kép*, *magas ház* (minőségjelzők), *három mese* (mennyiségjelző), *a feladat/a feladatnak a megoldói* (birtokos jelző).

A MELLÉKNÉV ÉS A SZÁMNÉV

1. JELENTÉSÜK

A melléknév tulajdonságot, milyenséget (*szép, okos, ügyes*), a melléknevekhez sorolható számnév mennyiséget (*számtalan, sok, három*) kifejező szó. A mennyiség is tulajdonság, ezért a számnevet a melléknév altípusának is tekinthetjük. A melléknév is a ragozható szófajok közé tartozik. A melléknévi szóalak végén a melléknévi viszonyrag jelöli, hogy a melléknév milyen nyelvtani viszonyban van a mondat másik szavával (*szép-en ír – hogyan ír?* – módviszony jelölése; *beteg-en fekszik – milyen állapotban, hogyan fekszik?* – állapotviszony).

Az összehasonlítható tulajdonságot kifejező melléknevek használatakor fontos lehet a beszédpartner számára, hogy milyen mértékben jellemző az adott tulajdonság. Ezt a fokjel használata jelzi a melléknévi szóalakon, az alapfokú melléknév mellett megkülönböztetjük a középfokú (*magas-abb*) és a felsőfokú (*leg-nagy-obb*) melléknevet.

A melléknév kifejezhet minősítést: *magas, jó, szegény*; viszonyítást: *anyai, városi, tehetséges*; mennyiséget (ide sorolhatók a számnevek): *rengeteg, kevés, négy (könyv), kétharmad (rész)*.

2. MELLÉKNÉVRAGOZÁS

A melléknevek kaphatnak melléknévre jellemző jeleket, mondatrészi szerepüket a melléknév ragjai, illetve a névszói viszonyragok fejezik ki.

Melléknévi jelek: fokjel – a középfok jele az *-abb/-ebb* (*okos-abb, ügyes-ebb*); a felsőfok jele a *leg-* + a középfok jele (*leg-nagy-obb*, de: *leg-alsó*).

Az *-ik* **kiemelőjel**, a fokozott melléknéven jelenik meg: *nagyobb-ik, legnagyobb-ik*.

Melléknévi (számnévi) ragok, határozóragok: *-an/-en* (*okos-an, kedves-en*), *-ul/-ül* (*hangtalan-ul, szükségtelen-ül*), *-lag/-leg* (*jóindulatú-lag, egyéni-leg*), *-szor/-szer/-ször* (*sok-szor, egy-szer, öt-ször*).

3. A MELLÉKNÉV KÉPZÉSE

Képzőt is kaphat a melléknév, igéket, főneveket, mellézneveket hozhatunk belőle létre: *sötét-ít, sötét-ül; kedves-ség; kék-es, boldog-talan, öt-öd.*

4. A MELLÉKNÉVI TÖVEK

Kis mértékben a melléknévi tövek is lehetnek többváltozatúak. Például:

bátor, bátr-abb

hosszú, hossz-abb

bő, bőv-ebb

5. A MELLÉKNÉV A MONDATBAN

A melléknév a mondatban leggyakrabban **jelzői** szerepben fordul elő, ilyenkor nem jelenik meg rajta rag: *finom alma, jóeszű gyerek, nehéz munka; sok könyv, öt tanuló, rengeteg feladat.* Jelzői szerepet a melléknév jelzős szerkezetben lát el, ilyenkor a főnév előtt áll. A főnév mögé kerülve értelmezői funkcióban van: *(vettem) könyvet, sokat.*

A melléknév állítmány is gyakran lehet: *Ügyes vagy. Sok a dolgom.*

Határozói szerepek: *lass-an megy, barátságos-an fogad* (módhatározók), *beteg-en fekszik, álmos-an beszél* (állapothatározók), *lassú-ból* (eredethatározó) *gyors-sá* (eredményhatározó) *válik, öt-ször kérdez* (számhatározó), *sok-an vannak* (ún. számállapot-határozó).

6. A MELLÉKNÉV BŐVÍTMÉNYEI

A melléknév **bővítményei a határozók: nagyon** (fok-mérték határozó) *okos.*

A **fokjel** megjelenése a melléknéven vonzatossá teszi a melléznevet. A közép fokú melléknévnek: *okos-abb* – két vonzata van, egyrészt az, amihez hasonlítunk (*kinél okosabb?*), másrészt hogy milyen mértékben érvényes a közép fokú melléknév által jelölt tulajdonság (*ennyivel okosabb?*), a két vonzat együtt: *sokkal* (fokhatározói vonzat) *okos-abb a szomszédjánál* (hasonlító határozói vonzat).

A **felsőfokú** melléknév jelentése tartalmazza, hogy hol, mik/kik között érvényes a tulajdonság: *ő a legügyesebb a diákok között* (ún. részelő határozó vagy partitívus).

7. A MELLÉKNEVEK SZÓFAJVÁLTÁSA

A melléknévek gyakran kapnak főnévi toldalékot is, amikor elhagyjuk mellőlük azt a főnevet, amelynek a tulajdonságát jelölik. Pl.: *Hívd meg a legkedvesebb barátodat* – *hívd meg a legkedvesebbet*. Ilyenkor a melléknév aktuálisan főnévi értékben szerepel, főnévként viselkedik, ezt a főnévre jellemző toldaléka, a példában rajta megjelenő tárgyrag mutatja.

A HATÁROZÓSÓ

1. JELENTÉSE

A határozósó már **szótári megjelenésében, alakjában határozói viszonyjelentést közvetít: közel, távol.** A tartalmas-fogalmi jelentés (hogy a valóság elemére utal) és a nyelvtani viszonyjelentés, a határozói körülményre való utalás (pl. hol/mikor/meddig?) már az alapjelentésében is benne van. Ez a szófaj **viszonyító eszköz nélkül**, azaz **határozórag (vagy névutó) nélkül** is közvetíteni tudja a határozói jelentést, és betölteni a határozói mondatrészszeropet. A korábban vizsgált szófajok, a főnév, a melléknév (számnév) csak határozóraggal, névutóval (ház-*ban*, ház *mellett*, ügyes-*en*) tudják ezt a funkciót ellátni. A határozósónak ellenben nincs szüksége a viszonyító eszközre, történetileg ugyanis benne van a viszonyjelölés, a valamikori rag a szóban, de ez a mai nyelvhasználó számára már nem ismerhető fel, a szóalak összetétele elhomályosult, **nem elemezhető** (nem tudni, mi volt a tő, és/vagy mi a rag ezekben a szavakban). Például: *ma, reggel, haptákba, vaktában, suttyomban, hanyatt, négykézláb.*

2. FAJTÁI

A határozósóban megjelenő határozói körülmény, határozói viszonyjelentés alapján **különböző típusokat** lehet megkülönböztetni:

Helyhatározósók: *belül, bent, hátul, hazafelé, jobbra, kívül*

Időhatározó-szók: *azonnal, éjjel, előbb, később, ma, rögtön*

Fokhatározósók: *eléggé, jól, nagyrészt*

Állapothatározó-szók: *együtt, hanyatt, veszteg*

Módhatározósók: *biztosan, joggal, kutya-futtában, örömet, suttyomban, sülve-főve*

3. ALAKTANI TULAJDONSÁGOK

A határozósó jellemzően nem ragozható szófaj. Ennek ellenére előfordulhat, hogy ragot kap, amikor más jellegű viszonyt akarunk kifejezni vele, mint ami eleve megtalálható benne: *alul-ra, fent-ről, kint-ről, má-ra, holnap-ig.*

Egyes határozósókhoz fokjel járulhat: *közel-ebb, távol-abb.*

4. A HATÁROZÓSZÓ A MONDATBAN

A határozószó csak határozói mondatrész lehet: **Fent** lakik (helyhatározó); **Este** érkezik (időhatározó); **Hanyatt/oldalt** fekszik az ágyban (állapothatározó).

5. A HATÁROZÓSZÓ BŐVÍTMÉNYE

A határozószó határozói bővítményt szokott kapni: **nagyon** messze (*mennyire messze?* – fokhatározó bővíti a határozószót), **együtt a testvérével** (*együtt kivel?* – társhatározó bővíti a határozószót).

A NÉVMÁSOK

1. JELENTÉSÜK

A névmások ún. helyettesítő szavak, főneveket, mellékneveket, határozószókat helyettesíthetnek, vagyis olyan helyzetekben jelenhetnek meg a nyelvhasználatban, mint az említett szófajok (ennek alapján beszélünk főnévi: *ki, mi*, melléknévi: *olyan, milyen*, és határozószói: *így, valahogy* névmásról). Önmagukban nem, csak közvetetten tudnak utalni a valóságra, jelentésük pontos megfejtéséhez szükség van a beszédhelyzet vagy a szöveggörnyezet ismeretére. Pl.: *Ezt keresed? Abból kérek egy kilót.* Csak a szituáció résztvevője tudja, mire vonatkozik, mit jelöl a névmás.

2. A NÉVMÁSOK JELENTÉS SZERINTI CSOPORTJAI

Csak főnévi névmások

személyes névmás: *én, te, ő, mi, ti, ők*; a személyes névmások közé tartozik a birtokos névmás is: *enyém, tied, övé, mienk, tietek, övék*

visszaható névmás: *maga*

kölcsönös névmás: *egymás*

Főnévi, melléknévi, határozószói névmások

mutató névmás: *ez, az* (főnévi); *ilyen, olyan, ennyi, annyi* (melléknévi); *itt, ott* (határozószói)

kérdő névmás: *ki, mi; milyen, mennyi; hol, mikor*

vonatkozó névmás: *aki; ami; amilyen, amennyi; ahol, amikor*

határozatlan névmás: *valami; valamilyen; valahol*

általános névmás: *mindenki, senki, bárki; mindenféle, semmilyen, bármennyi; mindig, sehol, bármikor*

3. A HELYETTESÍTETT SZÓFAJ SZERINTI NÉVMÁSFAJTÁK

főnévi névmások: *én (enyém), maga, ez, ki, ami, valaki, bárki*

melléknévi névmások: *olyan, milyen, amilyen, valamennyi, bármilyen*

határozószói névmások: *úgy, hogyan, ahol, valameddig, sehog*

4. TOLDALÉKOLÁSUK

A személyes névmások ragozott alakjai rendhagyók: *én, engem, bennem, nálam, hozzám.*

A többi névmás a helyettesített szófajokhoz hasonlóan toldalékolható.

A főnévi névmások például a főnevekhez hasonló toldalékokat vehetnek fel:

Valaki kopog, Ki-t látsz?, Senki-ben sem bízik, Valaki-ről hallott, Bárki-vel beszélhet, Valaki-k jönnek?, Ki-é a toll?

A melléknévi névmások a melléknevekhez hasonló toldalékokat kapnak, de fokjelet ritkán:

Milyen-ek a barátaid? Annyi-an voltunk, mint ti.

A határozószói névmások ritkán kapnak toldalékot (leginkább akkor, ha más viszonyt fejezünk ki velük, mint ami bennük van), pl.: *onnan-tól, valamikor-ra.*

5. A NÉVMÁSOK A MONDATBAN:

A névmások mindenféle mondatrészi szerepet betölthetnek:

Állítmány: *Milyen volt a film?*

Alany: *Te jössz, Valaki bemehet.*

Tárgy: A nyelvhasználat *mindenkit* érdekel.

Határozó: *Mindannyian* megoldották a feladatot, *Így* fogd az ollót!
Meddig tart az óra?

Jelző: *Ilyen* esetet még nem hallottam, *Kinek a* tolla maradt itt?

A névmások bővítményt nem szoktak kapni, mivel csak közvetetten utalnak a valóságra.

6. A NÉVMÁSFAJTÁK

Személyes névmás

A beszédhelyzet résztvevőire utal, egyes és többes számú alakjai vannak: *én, te, ő, mi, ti, ők.* Az első és a második személy (*én, mi, te, ti*) nem helyettesít semmit, máshogy nem is fejezhető ki a beszélő és a megszólított személy, a beszédpartner a szituációban.

ÉN (E/1.), *MI* (T/1.) – a beszélő, illetve a beszélő és aki hozzá tartozik. *Mi* = *én* + valaki más (nem pedig *én* + *én*), tehát általában nem olyan jellegű többes szám, mint a *könyv* – *könyvek* esetében (*könyvek* = *könyv* + *könyv*).

A *mi* ún. heterogén többes (mint például a *szomszéd – szomszédék*, ahol a szótő, a *szomszéd* a csoport képviselője, a többes szám pedig azokra vonatkozik, akik hozzá tartoznak, vö. *szomszédék – szomszédok*).

Te (E/2.), *ti* (T/2.) – a megszólított személy, a beszédpartner, illetve a beszédpartnerek (vagy aki a partnerhez tartozik). *Ti* = *te* + *te*, illetve *ti* = *te* + valaki más (aki én nem lehetek).

Ő (E/3.), *ők* (T/3.) – az(ok), aki(k)ről szó van.

A *maga/maguk*, *ön/önök* is személyes névmások a magázódó megszólításban. E/2. és T/2. személyre vonatkoznak, de nyelvtani szempontból 3. személyűek, tehát 3. személyben kell egyeztetni hozzájuk az állítmányt vagy a birtokszót: *Maga/ön nem jön? Maguk/önök kérnek ebédet? A maga/ön kabátja (maguk/önök kabátja) még a ruhatárban van.*

A személyes névmás ragozása rendhagyó ragozás, *én: engem, bennem, velem, nálam, hozzám, mellettem, utánam.*

A **birtokos névmás** is (tágabb értelemben vett) személyes névmás, tulajdonképpen a **személyes névmás -é birtokjeles alakjának** felel meg, de nem elemezhető, nem bontható, ezek is rendhagyó alakok: *én + é = enyém, te + é = tied, ő + é = övé* stb.

A személyes névmás csak főnevet helyettesíthet.

Visszaható névmás

A visszaható névmás (*maga*) azt a személyt, dolgot nevezi meg, amire a cselekvés visszahat: *fésűli magát, magának tesz szemrehányást.* Csak főnevet helyettesíthet.

Kölcsönös névmás

A kölcsönös névmás (*egymás*) azokat a személyeket, dolgokat nevezi meg, akik/amelyek cselekvései kölcsönösen hatnak egymásra: *segítenek egymásnak, szeretik egymást.*

Csak főnevet helyettesíthet.

Mutató névmás

A mutató névmás főnevet (*ez, az*), melléknevet (*ilyen, olyan*), határozószót (*így, úgy*) is helyettesíthet.

Közelre (*ez, ilyen, itt*) és távolra (*az, olyan, ott*) mutató alakjai vannak: *Ő az, akire gondolok. Ezt szeretném; Ilyen kérdések merültek fel, Ugyan-olyan sonkát kérek; Ennyien jöttek, Annyian vagyunk, hogy nem férünk el.*

A mutató névmás az összetett mondatokban kitüntetett szerepet kap. Az alárendelő összetett mondat főmondatában utalószói szerepet lát el: *Azt szeretném, ha értenéd.* Mondatrészi szerepének megfelelő az alárendelés típusa (a példamondatban az *azt* mutató névmás tárgy, így tárgyi az alárendelés).

Kérdő névmás

A kérdő névmás a kiegészítendő kérdő mondatok kötelező eleme: *Ki keresett?*, *Milyen rétest kérsz?*, *Mikor kezdődik az előadás?*, *Hányan kérdezték a neved?*

Főnevet, melléknevet, határozószót is helyettesíthet.

Vonatkozó névmás

A vonatkozó névmás mindig az alárendelő összetett mondatokban jelenik meg, az alárendelt tagmondatot, a mellékmondatot kapcsolja a főmondatához, tehát kötőszói funkciót tölt be: *Vigyél, amit csak akarsz!*, *Annyi család jött, ahány szoba volt; Oda ment, ahol jól tudott pihenni.*

Főnévi, melléknévi és határozószói helyettesítést is el tud látni.

Határozatlan névmás

A határozatlan névmás olyan személyre, dologra vonatkozik, amelyet nem tudunk vagy nem akarunk pontosan meghatározni: *Valaki vigye le a szemetet!*; *Ettél ma már valamit?*; *Valamennyi pénzem még maradt; Valamiről beszélgettünk, de már nem emlékszem rá, miről.*

Határozatlan névmás az *egyik* és a *másik* szó is: *Egyik jobb, mint a másik.*

Főnevet, melléknevet, határozószót is helyettesíthet.

Általános névmás

Az általános névmás jelentése általában mindenkire vonatkozik. Három altípusa van: összefoglaló jelentésű vagy **gyűjtő**: *mindenki, mindenhol, mindig*; **tagadó**: *senki, semmilyen, sehol*; **megengedő**: *bárki/akárki, bármennyi, akárhogy.*

Az általános névmás összetett szó jellegzetes előtagokkal. Főnevet, melléknevet, határozószót is helyettesíthet.

AZ IGENEVEK

1. JELENTÉSÜK

Az igenevek igéből jönnek létre igenévképző segítségével, így az igétől megöröklük az igei jelentést (valamint az igeire jellemző bővítményeket, pl. a tárgyat és a határozót: *könyvet olvas a kertben* – *könyvet olvasni a kertben*), de az iginél elvontabb formában (igenévként) hordozzák a cselekvés, történés, létezés jelentését. A főnévi igenév: *olvas-ni* – a főnévre jellemző módon, dologfoglalomként, az *-ás/-és* végű *olvasás* főnévhez hasonlóan fejezi ki a cselekvést, ezért hívjuk főnévi igenévnek. A melléknévi igenév: *olvas-ó* (diák), *olvas-ott* (könyv), *olvas-andó* (tanulmány) – a melléknévhez hasonlóan tulajdonságként (milyen?) fejezi ki a folyamatjelentést, ezért hívjuk melléknévi igenévnek. A határozói igenév: *tanul-va* – pedig a határozószóhoz hasonlóan határozói körülményként (hogyan?) közvetíti az igei jelentéstartalmat, fejezi ki a cselekvést, ezért hívjuk határozói igenévnek. Ennek megfelelően az egyes igeneveket úgy használjuk fel a mondatban, mint a nevükben szereplő másik szófajt. A főnévi igenevet a főnévhez hasonló módon, ez azt jelenti, hogy a főnévi igenév leginkább a főnévhez hasonló mondatrészi szerepekben tud megjelenni a mondatban. A melléknévi igenév felhasználása a melléknévhez hasonlít, tehát olyan funkciót tud betölteni a mondatban, mint ami a melléknévre jellemző. A határozói igenév pedig a határozószóhoz hasonlít a felhasználását tekintve, mindig csak határozói mondatrészi szerepet tölthet be. Az igenevek átmeneti szófajkategóriát mutatnak két szófaj, az ige és a nevükben szereplő másik szófaj között. Mindkettőre mutatnak jellemző tulajdonságokat, de se nem igék, se nem főnevek, melléknevek, illetve határozószók. Az igei és a nem igei tulajdonságok jól felismerhetők bennük, ám elválaszt-hatatlanul, összefonódva jelennek meg mindegyik igenévtípusban.

2. A FŐNÉVI IGENÉV

A főnévi igenév átmeneti szófaj az ige és a főnév között. A főnévhez hasonlóan elvont formában fejezi ki az igei jelentést, a cselekvést, a történést, a létezést, vö. *olvasni* – *olvasás*. A **mondatbeli felhasználás** módja, vagyis hogy milyen mondatrészi szerepeket tölt be a főnévi

igenév, az is a **főnévhez hasonló**, alanyként, tárgyként, határozóként, jelzőként fordulhat elő (a főnévi mondatrészi szerepek közül csak állítmány nem lehet). Pl.: *Jó dolog **aludni*** (a főnévi igenév alany), *Szeretek **olvasni*** (a főnévi igenév tárgy), *Igyekszem nem **elkésni*** (a főnévi igenév határozó), *Itt az ideje **tanulni*** (a főnévi igenév birtokos jelző).

A főnévi igenév **megörökli az ige bővítményeit**, az ige tárgyát és határozóját, ez az igére jellemző tulajdonsága: *most könyvet olvas – most könyvet olvasni*.

Képzője a *-ni*: *ír-ni*, és változatai: *-nni*: *i-nni* (*-ani*: *mond-ani*, *-eni*: *költ-eni*, *-n*: *ír-n-om*, *-nn*: *i-nn-om*, *-an*: *mond-an-om*, *-en*: *költ-en-em*).

A főnévi igenév **személyragozható**: (nekem) *men-n-em* (kell), (neked) *men-n-ed* (kell), (neki) *men-ni-e* (kell), (nekünk) *men-n-ünk* (kell), (nektek) *men-n-etek* (kell), (nekik) *men-ni-ük* (kell). A főnévi igenév személyragja a cselekvéshordozóra utal, amely azonban részes-határozóként van jelen a szerkezetben: *neki mennie* kell (a cselekvéshordozó E/3., ami *neki* formában, részeshatározói alakban jelenik meg).

3. A MELLÉKNÉVI IGENÉV

A melléknévi igenév átmeneti szófaj az ige és a melléknév között. A melléknévhez hasonlóan tulajdonságként nevezi meg az igei cselekvést, történet: *éneklő lány*, *bezárt ajtó*, *elmondandó vers*.

A **folyamatos** melléknévi igenév **képzője** az *-ó/-ő*: *táncol-ó* (lány), *teniszez-ő* (fiú). Ez az igenév legtöbbször **egyidejűséget** fejez ki a mondat állítmányával: *A gitározó fiú énekel*.

A **befejezett** melléknévi igenév **képzője** a *-t/-tt*: *a megír-t* (dolgozat), *az ellop-ott* (bicikli). Az igenév többnyire **előidejűséget** fejez ki: *A megírt dolgozat jeles lett*.

A **beálló** melléknévi igenév **képzője** az *-andó/-endő*: *a felépít-endő* (ház). Az igenév által jelölt cselekvés a **jövőben** zajlik, utóidejűséget fejez ki: *A megtanulandó vers kezdetben még nehéznek tűnik*.

A melléknévi igenév a melléknévhez hasonlóan **minőségjelzői mondatrészi szerepet** szokott leginkább betölteni, ld. a fenti példákat.

Az igenév **megörökölheti az ige bővítményeit**, a tárgyat és a határozót (ez is az igére emlékeztető tulajdonsága): *autót javító* (szerelő), *a hetekig tartó* (esőzések).

4. A HATÁROZÓI IGENÉV

A határozói igenév átmeneti szófaj az ige és a határozószó között. Az igei cselekvést határozói körülményként közvetíti: *Elfáradva a takarításban korán lefeküdtem* (Miért? – *elfáradva*). *Megijedve a villámlástól hazaszaladt* (Miért? – *megijedve*).

Képzője a *-va/-ve, -ván/-vén*.

Mondatrészi szerepe mindig határozó. Az egész napot ágyban *fekve* töltötte (Milyen állapotban? – állapothatározó), *Odaérve* felszaladt (Mikor? – időhatározó), *Megtudva* a részleteket nem érdeklődött tovább (Miért? – okhatározó).

Bővítményei: A határozói igenév kaphat (szerkezet szintű) alanyt (Beköszöntve *a tél*, esni kezdett *a hó*), tárgyat (Megírva *a dolgozatot* megkönnyebbült), határozót (*Oldalra* fordulva kényelmesebb aludni). Ezek az igére jellemző tulajdonságai.

A határozói igenév képzője szóalakzáró, ragszerű képző, mert utána már semmilyen más toldalék nem következhet.

3.2 A VISZONYSZÓK

A viszonszó olyan szavak, amelyek nem a körülöttünk levő világ dolgait, eseményeit nevezik meg, hanem csak a dolgok, folyamatok közötti viszonyokra utalnak, mint például a kötőszók, amelyek szavakat, mondatokat kötnek össze. A viszonszóknak nincs tartalmas, fogalmi jelentésük, csak ún. **viszonyjelentésük**, ezért más szavakhoz szorosan kapcsolódva jelennek meg, és az azokkal kapcsolatos viszonyokra utalnak. Nem toldalékolhatók, a segédige kivételével **nem ragozhatók**, és **nem is töltenek be mondatrészi szerepeket** (nem lehetnek állítmányok, alanyok, tárgyak stb.). Több típusuk van: a segédige, a névutó, az igekötő, a kötőszó, az ún. partikula, a névelő, a tagadószó.

A SEGÉDIGE

A segédigék egy része az **igeragozásban** vesz részt: *énekelni fogok* (a *fog* segédige a jövő időt jelöli az összetett igealakban); *szoktam olvasni* (a *szoktam* a gyakoriságra utal); *tetszik kérni?* (a *tetszik* az udvarias magázás segédigéje); *ha el találálnék tévedni* (a *tálálnék* a szándékta-lanság, esetlegesség kifejezésére szolgál).

A *volna* igei segédzó az ige feltételes mód múlt idejű alakjának a megalkotásában vesz részt: *aludtam volna*.

A segédigék másik része a **névszói-igei, vagyis az összetett állítmányban** jelenik meg. Az összetett állítmány mindig egy névszóból és egy segédigéből áll: *boldog vagyok*, *boldog leszel*, *boldog volt*. A segédige szerepe ebben a szerkezetben az, hogy lehetővé tegye a névszó számára, vagyis „segítsen a névszónak ahhoz”, hogy állítmányi helyzetbe kerülhessen, állítmányként ki tudja fejezni az alany számát és személyét (én *boldog vagyok*), valamint meg tudja valósítani az állítmányra jellemző időjelölést (*boldog leszel*) és a módjelölést (*legyél boldog*). Ezeket csak az ige képes önmagában kifejezni, de mivel az ige mindig állítmány, az állítmányi funkció megörökölte tőle ezeket a jelentéseket. A névszók, a főnév, a melléknév és a (főnévi, melléknévi) névmás alapalakjukban nem, csak segédige használatával tudják az időt, a módot és a személyt megjeleníteni. Ezek a segédigék az állítmányi mondatrész megteremtésében vesznek részt, és tulajdonképpen „igésítik” a névszót az állítmányi helyzetben.

Háromfajta ige jelenhet meg segédigeként az összetett állítmányban: **van/lesz** (*tanár vagyok, tanár leszek, tanár voltam*), **marad** (*tanár maradok*), **múlik** (*hétéves múlt*).

A segédige ragozható viszonyzó.

A NÉVUTÓ

A névutó mindig főnévhez kapcsolódik, a főnév után áll, szerepe az, hogy a főnévhez valamilyen határozói viszonyjelentést adjon, pl. *a ház **mellett***. Ez a viszonyjelentés a (viszony)rag jelentéséhez hasonlítható, ld. *ház mellett – ház-nál*.

A névutó mindig csak a főnévhez kapcsolódva, a főnévvel együtt jelenik meg, önállóan nem állhat.

Kifejezhet helyre vonatkozó viszonyjelentést, pl. (*ablak*) *alatt, alá, alól, elől, mellől* stb.

Időre vonatkozó viszonyjelentést jelölnek: (*óra*) *alatt, előtt, (két óra) múlva* stb.

Elvontabb jelentésű névutók: (*a gyerek*) *helyett, (a kérés) ellenére, (a barátom) részére* stb.

A névutó kaphat *-i* melléknévképzőt, akkor **névutómelléknév** lesz belőle: (*ház*) *melletti, (óra) utáni*. A névutómelléknév is szorosan kapcsolódik a főnévhez, önállóan nem fordulhat elő.

AZ IGEKÖTŐ

Az igekötő igéhez (vagy abból képzett szóhoz, pl. *-ás/-és* képzős főnévhez vagy igenévhez) kapcsolódó viszonyzó. Ha az ige előtt áll, egybeírjuk vele (az igekötős ige összetett szónak számít). Ha mögé kerül, különírjuk tőle.

Az igekötő módosítja az ige jelentését, pl. megjelöli a **cselekvés irányát**: *bejön, kinéz, visszamegy; befejezetté teszi* az igét: *elolvas, megír, elvégez; kezdő* jelentést kapcsol hozzá: *megáll, felébred, megkezdődik; megváltoztatja a jelentését: gondol – meggondolja magát, mos – felmos, harcol – kiharcol* stb.

Az igekötő megváltoztathatja az ige vonzatát is, a következő két példában tárgyassá teszi a tárgyatlan *ül, siet* igét: *ül – megüli a lovat,*

siet – elsiet vmit. Megváltoztathatja a határozói vonzatot is: *lép (vhova)*
 – *kilép vhonnan, belelép vmibe.*

A KÖTŐSZÓ

A kötőszó szavakat, mondatrészeket, mondatokat, tagmondatokat kapcsol össze. Az összekötött tagok közötti **nyelvtani, logikai kapcsolatot** jelöli.

A kötőszó lehet egytagú (*és, de*) vagy többtagú (*mintha, mivelhogy*).

Lehet egyes (*és, de*) és páros (*vagy...vagy, sem...sem*).

Előfordulhat önállóan (*és, de*) vagy kötőszókapcsolatban (*nem...hanem, nemcsak...hanem is*).

Alárendelő kötőszók (alárendelő nyelvtani viszonyt jelölnek): *mert, hogy, mint, mivel, ha* stb.

Mellérendelő kötőszók (mellérendelő, alapvetően logikai viszonyt jelölnek): *és* (összekapcsolás), *de* (ellentét), *vagy* (választás), *tehát* (következtetés), *azaz* (magyarázat) stb.

A PARTIKULA

A partikula olyan viszonyzó, amely **a beszélői viszonyról** ad tájékoztatást.

Lehet **mondatfajta-jelölő** (a mondatfajták, vagyis hogy egy mondat kijelentő, kérdő, felszólító, óhajtó vagy felkiáltó, alapvetően a beszélői viszony, a beszélői szándék szempontjából különböznek egymástól): *Bárcsak velem jönnél* (a *bárcsak* azt fejezi ki, hogy a beszélő a saját óhaját közvetíti a mondatban, tehát óhajtó mondatot hoz létre); *Érted-e?*, *Ugye érted?* (az *-e* és az *ugye* kérdőszócskák azt mutatják, hogy a beszélő kérdő mondatot fogalmaz meg, tehát szándéka szerint választ vár a beszédpartnerétől).

A partikula kifejezhet **fokozást** (fokozó partikula: *irtó jó, tök jó*) **becslést** (becslő partikula: *körülbelül/csaknem félórát aludtam*), **árnyalhatják** a mondanivalót (árnyaló partikula: *Gyere már!*, *Bizony ám!*).

A partikula semmilyen kérdésre nem tud önmagában válaszolni (*Mennyire jó? Irtó jó.* Az *irtó* szó önmagában nem válaszol a kérdésre, csak a *jó* melléknévvel együtt).

A NÉVELŐ

A névelő (határozott: *a, az*, határozatlan: *egy*) **logikai jelentésű** viszonyzó, főnévhez kapcsolódik, és a főnév **határozottságát**, ismertségét (*a fiú*), illetve **határozatlanságát**, nem ismertségét (*egy fiú*) jelöli. A határozottság – határozatlanság között logikai ellentét van.

A TAGADÓSZÓ

A tagadószó (*nem, ne*) olyan viszonyzó, amellyel egy állítás egészét vagy egy részét tagadjuk (*Nem megyünk moziba, Nem moziba megyünk.*).

Az állítás és a tagadás között (*jó – nem jó*) logikai ellentét van, ezért a tagadószó **logikai jelentésű** viszonyzó.

3.3 A MONDATSZÓK

A mondatyszók az alapszófajok és a viszonzyszók mellett a harmadik nagyobb szófaji osztály. A mondatyszók önálló, **tagolatlan mondatként** (a tagolatlan mondat nem tartalmaz állítmányt, és nem is egészíthető ki vele) fordulnak elő a nyelvhasználatban, pl. *Jaj!*, *Szia!* Önálló közlésegségek, gyakran gyszavas mondatok.

AZ INDULATSZÓK

Az indulatszók érzelmet, indulatot fejeznek ki: *Jaj!*, *Juj!*, *Hű!*, *Óh!*, *Jé!*

A HANGUTÁNZÓSZÓK

Kifejezhetnek állati hangadást (*vau-vau*, *miau*, *gá-gá*), **természeti hangokat** (*durr*, *lics-locs*); **emberi hangadást** (*hapci*, *brrr*, *cup-cup*).

AZ INTERAKCIÓS MONDATSZÓK

Ezek a szavak **a kapcsolatfelvétel, kapcsolattartás kifejezései**, lehetnek köszönések (*szervusz*, *szia*, *pápá*), társalgásszervező elemek (*hm*, *ühüm*, *nos*), akaratkifejező szók (*sicc*, *hohó*, *csitt*) stb.

A MÓDOSÍTÓSZÓK

A módosítószók **a beszélői szándékról** adnak tájékoztatást. Eldöntendő kérdésre felelnek, az *igen* és a *nem* közötti lehetőségek fokozatait, a beszélő értékelését mutatják (*Eljössz velem moziba? Talán, esetleg, valószínűleg, aligha*).

FELADATOK

1. Milyen szempontok szerint különböznek a szófajok egymástól?

2. Milyen szófajúak az alábbi, állapotot kifejező szavak?

a) szenvedő, b) betegeskedik, c) ülve, d) fáradtság, e) álmosan, f) szomorúság

3. Képző segítségével alkosson igét

- a) főnévből
- b) melléknévből
- c) személyes névmásból
- d) indulatszóból

4. Írjon 2–3 példát az alábbi igékre!

cselekvő ige
műveltető ige
visszaható ige
szenvedő ige
mediális ige, középige (létezést, történet, állapotváltozást fejez ki)

5. Melyik igenemhez tartoznak a következő szavak?

olvas, hurcol, raboskodik, eltemettet, köhög, leburnul, kereskedik, megkíváncsit, mosakodik, török, leesik, látszik, elad, gyógyíttat

6. Határozza meg a következő igealakokat!

- a) olvashatunk (mód, idő, szám, személy, ragozás)
- b) megbeszelnék (mód, idő, szám, személy, ragozás)
- c) írjátok meg (mód, idő, szám, személy, ragozás)
- d) megírjátok (mód, idő, szám, személy, ragozás)
- e) elmehettek volna (mód, idő, szám, személy, ragozás)

7. Milyen szóelemekre bonthatók az alábbi igék?

elhittük, higgyük, írjad, írđ, nézne, vártalak, vigyed, vidd, kapott, járkál

8. Írja be a táblázatba a felsorolt igéknek azokat a toldalékos alakjait, amelyeket a vár ige szóalakjai mutatnak!

	kijelentő mód	felszólító mód		
	<i>várja</i>	<i>várj</i>	<i>várja</i>	<i>várd</i>
ás				
kiált				
hagy				
mászik				
jön				

9. Írjon egy-egy példát a következő főnevekre!

a) tulajdonságot jelentő, b) cselekvést jelentő, c) melléknévi igenévből főnevesült, d) köznevesült tulajdonnév, e) tulajdonnévvé vált köznév

10. Írjon mondatot a) tárgyragos főnévvel, b) többes számú főnévvel, c) -ban/-ben ragos főnévvel, d) -on/-en/-ön ragos főnévvel, e) -val/-vel ragos főnévvel, f) birtokos személyjeles főnévvel (-a/-e/-ja/-je)!

11. Írjon egy-egy olyan melléknevet, aminek a jelentése:

a) mérték, b) valamihez való hasonlóság, c) sorban elfoglalt helyzet, d) valahová tartozás, e) szokásszerű tulajdonság, f) valamivel való ellátottság, g) valaminek a hiánya

12. Írjon egy-egy példát a következő határozószókra!

helyhatározószó, időhatározószó, állapothatározószó

13. Írjon példát az alábbi névmásokra:

személyes névmás
mutató névmás
visszaható névmás
kérdő névmás
határozatlan névmás
kölcönös névmás
birtokos névmás
általános névmás

14. Írjon 2–3 példát főnévi igenévre, melléknévi igenévre és határozói igenévre!

15. Írjon példát segédigére, névelőre, névutóra, kötőszóra, igekötőre!

16. Milyen névmások az alábbiak?

enyém, akivel, velük, bennünket, ugyanolyan, efféle, mindnyájan, bármelyik, mindenféle, melyikünk

**17. Írjon egy-egy határozószói névmást a táblázat megfelelő rova-
taiba!**

	helyre utaló	időre utaló	módra utaló
mutató névmás			
kérdő névmás			
vonatkozó névmás			
határozatlan névmás			
általános névmás			

4. A SZÓALKOTÁSMÓDOK

Minden nyelvben szükség van új szavakra, új kifejezésekre, hiszen a világ számos új dolgát, jelenségét kell a nyelvhasználóknak nap mint nap megnevezni (néhány az utóbbi évek, évtizedek terméséből: *számítógépezik, internetezik, faxol, printel, lájkol, okostelefon, bakancslista*). Ennek érdekében a beszélők a **már meglévő szókészlet elemeiből** új szavakat alkotnak, vagy idegen nyelvekből vesznek át kifejezéseket. Az új szavak alkotásának fő típusai a következők.

4.1 A SZÓKÉPZÉS

A szóképzés során egy már meglévő szóból **képző** segítségével hozunk létre új lexémát: *ház-as, alkot-mány, ír-ni, olvas-ó, fut-va*. A képzett szó mindig magában hordja a szótő, az alapszó jelentését, de a képző valamilyen mértékben megváltoztatja ezt az alapjelentést, miközben új szót hoz létre: *szép-ség, főz-őget, takarít-ás*.

Egy alapszóhoz több képzőt is kapcsolhatunk, a **képző(k) legbelül, a szótő után** áll(nak), a képzőknek **jelentésváltoztató szerepük** van. Mindig csak a képző(k) után következhetnek a szóalakban az inflexiós morféma, a jel(ek) és a rag: *szám-ít-gat-ás-á-nak, hisz-ékeny-ség-ük-ben, apr-ít-an-om*.

KÉPZŐFAJTÁK

A képzőket aszerint szokás jellemezni, hogy milyen szófajú szót hoznak létre.

1. igeképzők, igét hoznak létre

Az igeképzők járulhatnak igehez: *beszél-get, szalad-gál, mos-akod(ik), ír-at, mos-hat*.

Járulhatnak névszóhoz: *hegedű-l, állam-osít, okos-od(ik)*.

2. igenévképzők, igenevet hoznak létre

Az igenévképzők mindig igéből hoznak létre igenevet: *hallgat-ni; énekl-ő, bezár-t, elolvas-andó; fut-va.*

3. névszóképzők

A névszóképzők főnevet, melléknevet hoznak létre.

Járulhatnak igéhez: *főz-és, fáj-dalom, behozat-al, jár-da, igazgat-ó; feled-ékeny, fél-ős, marad-i, tehet-etlen, pótol-hatatlan.*

Névszóból névszót létrehozó képzők: *asztal-ka, gyümölcs-ös, bátor-ság, jog-ász, tél-i.*

Sok képzett szó van a nyelvünkben, de jóval kevesebb az olyan képző, amely ma is képes arra, hogy új szót hozzunk létre vele. Produktív képzők pl. *videóz-gat, televízióz-hat, agyag-oz(ik), email-ez(ik), áramtalan-ít, shopping-ol, szörföz-ő, kódol-atlan, jog-si, pul-csi, gombóc-da, város-i.*

Aszerint, hogy a képző megváltoztatja-e az alapszó szófaját, beszélhetünk **szófajtartó** (*ír-ogat, tanul-hat*) és **szófajváltó** (*tévézget-és, másol-da*) képzőről. (Van ún. szófajjelölő képző is, amikor a szótó önállóan nem él a nyelvben, így nem tudjuk, milyen szófajú, csak képzett alakban fordul elő: *patt-an, patt-og.*)

4.2 A SZÓÖSSZETÉTEL

A szóösszetétel nagyon **gyakori szóalkotásmód**, lépten-nyomon megjelenik a nyelvhasználatban. A szóösszetétel során szavak összekapcsolásával hozunk létre új lexémát, amelyet összetett szónak nevezünk, például: *hó + golyó = hógolyó; lépcső + ház = lépcsőház; iskoláskor; ellentmondás; napraforgó.*

Összetett szavak minden szófaji osztályban előfordulnak.

Igék: *eszik-iszik, körbejár, továbbgondol, megijeszt, hógolyózik*

Főnevek: *leckeírás, verstanulás, madártoll, diáklány, asztallap*

Melléknevek: *világosbarna, nagylelkű, bőkezű*

Határozószók: *hazafelé, négykézláb, hanyatt-homlok*

Névmások: *valaki, akárhol, sohasem*

Igékötők: *ki-be (járkál), meg-meg(áll), ide-oda (nézeget)*

Kötőszók: *mintha, mivelhogy, hanem, bárhogy*

Mondatszók: *adjonisten, hogyne*

A SZÓÖSSZETÉTELEK FAJTÁI

Az összetett szavak különféleképpen lehetnek az alkotótagjaik kapcsolata szerint:

Szervetlen összetételekről akkor beszélünk, ha **nincs nyelvtani viszony** a tagok között. Ezek az összetett szavak úgy keletkeznek, hogy gyakran egymás mellett állnak, és előbb-utóbb összetapadnak. Pl.: *Miatyánk, bárhogy, egyszeregy.*

Szerves összetételek azok az összetett szavak, amelyekben **nyelvtani viszony van** az összetétel tagjai között. A kapcsolat lehet alárendelő, amikor lehet egyik tagról kérdezni a másikra, illetve mellérendelő, amikor nem lehet, ilyenkor azonos értékű tagok kapcsolatáról beszélünk.

Alárendelő összetételek:

Alanyos összetételek: *dérlepte (mi lepte?), lélekszakadva (mi szakadva?)*

Tárgyas összetételek: *favágó (mit vágó?), zenekedvelő (mit kedvelő?); nagyothall, jótáll*

Határozós összetételek: *hangosbemondó (hogyan bemondó? — hangosan), napbarnított (mivel/mi által barnított? — a nap által); napraforgó, széllelbélelt*

Jelzős összetételek: *kisfiú (milyen fiú?), háromszög (hány szög?), műszörme, egyoldalú, tojásfehérje*

Jelentéssűrítő összetételek: *lépcsőház, pohárköszöntő, hamutálca* — ennél a típusnál bonyolultabb az összefüggés a tagok között, kapcsolatuk nem oldható fel egyszerű rákérdéssel. (A *lépcsőház* pl. nem a *minek a háza?* viszonyt takarja, vagyis nem a lépcsőnek a háza, hanem a háznak az a része, ahol a lépcső található.)

Mellérendelő összetételek: *lassan-lassan* (szóismétlés), *akarva-akaratlan* (tőismétlés), *búbánat, jobbra-balra, süt-főz* (valódi mellérendelés), *ázik-fázik* (ún. álikerszó, amely két önálló, jelentéssel rendelkező, hasonló hangzású szó kapcsolata).

4.3 EGYÉB SZÓALKOTÁSMÓDOK

Ikerítés

Az a szóalkotásmód, amelynek során egy szót a saját alakváltozatával kapcsolunk össze: *irkafirka*, *ákombákom*, *limlom*, *kencefice*, *tesze-tosza*, *szedett-vedett*.

Szórövidülés

A sokat használt szavak a mindennapos nyelvhasználatban gyakran megrövidülnek: *tulaj*, *labor*, *kösz*, *infó*, *gratula*, *prof*. Előfordul, hogy kicsinyítőképző is rákerül a szóra: *köszi*, *dagi*, *vacsi*, *bocsi*, *ubi*, *profi*.

Mozaikszóalkotás

A mozaikszók több szó elemeiből, mozaikjaiból állnak össze, ez ma nagyon gyakori szóalkotásmód: *HÉV* (helyiérdekű vasút), *áfa* (általános forgalmi adó); *kp* (készpénz), *pzs* (papír zsebkendő), *SMS* (Short Message Service), *viszlát* (vizszontlátásra), *számtech* (számítástechnika).

Szóhasadás

Egy szó több alakváltozatra bomlik, és ezekhez külön jelentés kapcsolódik: *helység* – *helyiség*, *cseléd* – *család*, *kever* – *kavar*, *fia* – *fiúja*.

Tulajdonnevek köznevesülése

Bizonyos tárgyak, találmányok, mértékegységek gyakran kapják nevüket arról a személyről, országról, városról stb., akihez vagy amihez köthetők. Pl.: *garbó* (Greta Garbo nevéből), *császár* (Julius Caesar nevéből), *volt* (Alessandro Volta olasz fizikus nevéből), *röntgen* (Röntgen német fizikus nevéből), *szadizmus* (de Sade márkai nevéből), *bikini* (Bikini-szigetek hölgyeinek könnyű viseletéről), *burgonya* (Burgundia nevéből), *hamburger* (Hamburg nevéből), *párizsi* (Párizs nevéből).

Elemszilárdulás

Az a jelenség, amelynek során egy toldalékos szó szótári szóvá válik. Pl.: *Tessék!* (eredetileg a *tetszik* felszólító módú alakja), *Lesz nagy eszem-iszom; taláломra, állítólag, csókolom*.

Szóösszerántás

Szóösszerántás esetén két szóból az egyiknek az elejét a másik végével rántjuk össze, és így alkotunk meg egy új szót: *csőr* (*cső* + *orr*), *csalagút* (*csatorna* + *alagút*), *sajtburger* (*sajt* + *hamburger*).

Szóalakvegyülés

Két rokon értelmű szóból hozunk létre egy harmadikat: *ordibál* (*ordít* + *kiabál*), *csokréta* (*csokor* + *bokréta*).

FELADATOK

1. Mutassa be egy 2-3 példával az alábbi szóalkotásmódokat:

szóösszetétel, szóképzés, ikerítés, szórövidülés, mozaikszó-alkotás, köznevesült tulajdonnév

2. Hozzon létre képző segítségével új lexémát (szót) az alábbi szavakból:

lát, ház, kovács, cukor, lassú, hat, kevés, fagy, gyors, gyötör, néz, főz

3. Milyen képző található az alábbi szavakban?

ötödik, családi, szánkó, drágáll, színes, sértődékeny, kövület, felelőtlen, túrós, blokkol

4. Válassza ki az alábbi szavak közül az összetett szavakat!

járókelő, napraforgó, elnökhelyettes, fogcsikorgatva, agyafúrt, jobbággy, mendemonda, helyrehozható, illeg-billeg, egyszer, kortalan, egyszeregy, Miatyánk, jóféle, bárki, lépcsőház, tejbegríz, néha-néha, csokifagylalt

5. A szóalkotás miféle módjával keletkeztek a következő szavak?

gyűr – gyúr, lég, lombikbébi, rémisztő (rémítő + ijesztő), zargat (zavar + kerget), gőzhajó, daruk – darvak, mizujs?, áfa, csőr, rovar, banya, Gombócda, képvisel, akku, kavár – kever, csoki, tulaj, pasi, csalagút, higany, karom – köröm, nagytakarít, retyerutya, táv, baci, kapa, narkós, ordibál, dedó, csokréta, garbó, neje – nője, doboz (vö. toboz)

5. A SZINTAGMÁK (SZÓSZERKEZETEK)

A szintagmák (szintaktikai szó szerkezetek) mindig legalább két tartalmas (fogalmi) jelentésű szóból (ige, főnév, melléknév, számnév, határozószó, igenév, névmás) állnak. Köztük nyelvtani kapcsolat van. Ez lehet olyan jellegű, hogy kérdezni lehet egyik tagról a másikra (pl. *érdekes könyv – milyen könyv? – érdekes*), ilyenkor alárendelő nyelvtani viszonyban állnak egymással a tagok, ez az alárendelő szintagma (*házat épít*). A másik típus a mellérendelő szintagma. Mellérendelésnél nem lehet kérdezni egyik tagról sem a másikra, ez azonos értékű, sokszor azonos szófajú szavak kapcsolata, a köztük lévő viszonyt gyakran kötőszó jelöli (*a fiú és a lány*).

5.1 AZ ALÁRENDELŐ SZINTAGMA

Az alárendelő szintagma alaptagból és bővítményből áll, mindig az alaptagról lehet kérdezni a bővítményre. A tagok közötti alárendelő nyelvtani viszony, az ún. viszonyítás a kérdés alapján megállapítható. Mivel a kérdés az alaptagból indul ki, az alaptag a főtag (az ún. irányító tag), a bővítmény (az irányított tag) pedig alá van rendelve neki, a bővítmény az alárendelt tag a szintagmában. A tagok tehát nem egyenlő értékűek (általában különböző szófajúak is), a mondat szerkezetben is két szinten helyezkednek el, az alaptag magasabb szinten, a bővítmény pedig hozzá kapcsolódva, alacsonyabb szinten áll. A bővítmény szerepe, hogy korlátozza (szűkítse), megszorítsa, vagyis pontosabbá tegye az alaptag jelentését (az *érdekes könyv* jelentése szűkebb, pontosabb, mint pusztán a *könyv* jelentése).

FAJTÁI

Az alárendelő szintagmák típusai elsősorban a **bővítmény szerepe** szerint különülnek el egymástól, vagyis annak alapján, hogyan, milyen módon van a bővítmény alárendelve az alaptagnak. Eszerint a következő alárendelések vannak:

alanyos: *a gyerek játszik (ki játszik?), a madár csicsereg*

tárgyas: *házat épít (mit épít?), húst sütni*

határozós: *könyvtárba igyekszik (hova igyekszik?), okosan beszélve*

jelzős: *szép kép (milyen kép?), a kislánynak a babája (kinek a babája?)*

Az alárendelő nyelvtani viszonyt általában **viszonyrag** jelöli a bővítményen:

alanyos: **zéró viszonyrag** jelöli (vagyis onnan tudjuk, hogy egy főnév alanyi szerepű, hogy nem jelenik meg rajta se tárgyrag, se határozóragok): *a gyerek-Ø játszik;*

tárgyas: **-t** tárgyrag: *ház-at* épít;

határozós: **határozórag:** *könyvtár-ba igyekszik, mobil-ról beszélni, a kutya-nak adva;* (jelölheti még a főnév után álló névutó is a határozós viszonyt: *az asztal mellett* áll);

jelzős: **a minőségjelzőnek, mennyiségjelzőnek nincs ragja**, ezt a jelzős viszonyt a **szórend** jelöli, vagyis az, hogy a jelző kötelezően a jelzett szó, a főnév előtt áll: *izgalmas történet, három gyerek;* a **birtokos jelzőnek** van ragja, ez a *-nak/-nek* rag: *a ház-nak az ablaka* (ez a rag el is maradhat, ilyenkor itt is kötelező a szórend: *a ház ablaka*).

Az **alaptag szófaja** szerint is beszélhetünk az alárendelő szintagmák különböző fajtáiról, az ugyanis, hogy milyen bővítmény jelenik meg egy szintagmában, a szintagma alaptagjának a szófajától függ (ld. az egyes alapszófajok bővítményeit). Eszerint van igei alaptagú szintagma: *könyvet olvas*, igenévi alaptagú: *ebédet enni*, főnévi alaptagú: *sok kérdés*, melléknévi alaptagú: *nagyon érdekes*, névmási alaptagú: *háromszor akkora*, határozószói alaptagú: *fent a hegyen*.

AZ EGYEZTETÉS

A szószerkezet tagjait az alárendelő szintagmában a kötelező viszonyításon (azaz az alárendelő nyelvtani viszonyon) túl összekapcsolhatja az **egyeztetés** is. Egyeztetés nem minden típusban fordul elő, de ahol jelen van, ott kötelező. Többféle egyeztetést lehet megkülönböztetni egymástól. Ezek a következők:

szám- és személybeli egyeztetés (a bővítményhez, az alanyhoz kell egyeztetni az igén az igei személyragot; a birtokos jelzőhöz a birtokszón megjelenő birtokos személyjelet):

alany + ige: *én beszélek, te hallgatsz*

birtokos (jelző) + birtokszó: *a te könyved, az ő könyve*

határozottságbeli egyeztetés (a tárgyi bővítmény határozottságához, határozatlanságához egyeztetjük az igén az igei személyragot)

határozott tárgy + ige: *az ebédet főzi* (határozott/tárgyas ragozásba kerül az ige)

határozatlan tárgy + ige: *ebédet főz* (általános/alanyi ragozásba kerül az ige)

esetbeli egyeztetés (itt az alaptagon megjelenő viszonyraghoz és számjelhez egyeztetjük a bővítményt):

mutató névmási kijelölő jelző + főnév: *ebben a ruhában, azoktól a diákoktól*

értelmező + értelmezett: *Mátyást, a királyt; Mátyásról, a királyról; a lányokkal, az elsőkkel*

A BŐVÍTMÉNYEK FAJTÁI

Az alárendelő szintagmában kétféle bővítmény jelenhet meg. **Vonzatnak** (kötött bővítménynek) nevezzük azt a bővítményt, amely hozzátartozik az alaptag jelentéséhez, vagyis meg kell tanulni az alaptaggal együtt. Pl. *olvas/ír valamit, érdeklődik valami iránt*.

A vonzat lehet **kötelező**, ha mindig meg kell jelennie, vagyis nem maradhat el az alaptag mellől: *készít valamit, vágyik valamire, hozzájut valamihez*.

A **fakultatív** vonzat is hozzátartozik az alaptag jelentéséhez, de elmaradhat mellőle, nem kell mindig megjelennie: *játszik (valamit), főz (valamit)*.

Az alany és a tárgy mindig vonzatok. A határozó akkor vonzat, ha hozzátartozik az alaptag jelentéséhez (*alkalmas valamire, ért valamihez*).

A **szabad bővítmény** a bővítmények másik típusa. A szabad bővítmény nem része az alaptag jelentésszerkezetének, nem kívánja meg az alaptag, nem kell megtanulni hozzá. Tetszőlegesen pontosítja az alaptag jelentését. Pl.: *izgalmas történet, a szobában alszik*.

A jelzők általában szabad bővítmények: *magas ház, három könyv, a lány babája* (kötött jelzői bővítmény pl. *hosszú hajú, három méter*). A határozók akkor szabad bővítmények, ha nem tartoznak hozzá az alaptag jelentéséhez (*a fotelban olvas*).

5.2 A MELLÉRENDELŐ SZINTAGMA

A mellérendelő szintagma tagjai egyenrangúak, nincs közöttük alá-fölé rendeltségi viszony, gyakran **kötőszó jelöli** a tagok közötti logikai kapcsolatot. Többnyire azonos szófajú szavak alkotják a mellérendelő szószerkezetet, s ezek általában azonos mondatrészi szerepeket is töltenek be. Pl. *Az első kislány ügyesen ír és olvas* (igék, állítmányok); *A fiúk és a lányok együtt festették ki a termet* (főnevek, alanyok); *Vagy zsemlét, vagy kiflit veszünk* (főnevek, tárgyak); *Nemcsak moziban, hanem színházban is voltak a gyerekek* (főnevek, határozók); *Jó, sőt egyre jobb megoldásokat kaptunk a feladatokra* (mellékevek, jelzők).

A MELLÉRENDELŐ SZINTAGMA TÍPUSAI

Kapcsolatos mellérendelés: *Zsófi és Gergő; levest és húst is; érdekes, sőt izgalmas; nemcsak én, hanem te is; a gyerekek is, a felnőttek is*

Ellentétes mellérendelés: *nem én, hanem te; ügyes, de lusta*

Választó mellérendelés: *vagy ma, vagy holnap*

Következtető utótagú mellérendelés: *veszélyes, ezért tilos*

Magyarázó utótagú mellérendelés: *tilos, ugyanis/mert veszélyes; megvettem, azaz megvehettem volna; Anikó, azaz a barátnőm*

FELADATOK

1. **Válassza ki az alábbi szószerkezetek közül az alárendelő és a mellérendelő szintagmákat!**

háromszor csöngettem; leckét írni; négyen játszanak; az első gyerek; nemcsak ügyes, de okos is; piros alma; sok könyv; gyámoltalan, ezért félszeg; nagyon érdekes; vagy ő, vagy én; sokkal bátrabb; fél a kutytától; se ide, se oda

2. **Milyen szintagmák a fenti szószerkezetek?**
3. **Mi jelöli az első feladat példáiban a nyelvtani kapcsolatot a szavak között?**
4. **Hogyan jelenik meg az alábbi példákban a szám- és személybeli egyeztetés?**

én írok, te játszol, a mi könyvünk, a fiúk fociznak, Zsuzsi babája

5. **Egyeztesse az alábbi példákban az igét a tárgyhoz (határozottságbeli egyeztetéssel)!**

olvas (mesét), ír (a leckéjét), szeretek (téged), mondanak (verset), kiáltasz (a nevét), főznek (az ebédet), megvesztek (a ruhát)

6. A MONDATOK

A mondat a nyelvhasználat egysége. A legnagyobb nyelvi jel, ami nyelvi elemekből megszerkeszthető.

6.1 A MONDATSZERKEZET

A mondatok szerkezetük szerint lehetnek **egyszerű** mondatok, ha egyetlen tagmondatból állnak, azaz egyetlen alany-állítmányi szerkezetet vagy tagolatlan egységet tartalmaznak, illetve összetett mondatok, ha több tagmondatból állnak.

Az egyszerű mondat **tagolt**, ha van benne állítmány (pl. *Ma pihe-nünk; Esteledik*), és **tagolatlan**, ha nincs benne állítmány, és nem is lehet kiegészíteni vele (pl. *Jaj!*).

A tagolt mondat lehet **minimális szerkezetű**, ha csak az állítmányt és a hozzá tartozó kötelező vonzatokat tartalmazza, pl. *A fiú nekirúgta a labdát a falnak*. A mondatból semmi nem hagyható ki, mert hiány keletkezik a megértésben, hiányos szerkezetű lesz.

Bővített a mondat akkor, ha a minimális szerkezeten kívül más bővítő-ményeket is tartalmaz: *A második fiú erősen nekirúgta a sáros labdát a fehér falnak*. A minimális szerkezet bővítményein kívüli szabad bővít-mények: *másodikos, erősen, sáros, fehér*.

Teljes szerkezetű a tagolt mondat, ha az állítmány és a kötelező vonzatok megjelennek benne, **hiányos** pedig akkor, ha az állítmány vagy a kötelező vonzatok kimaradnak belőle. Példa hiányos mondatra: *Nekirúgta; Erősen; stb*.

Az **összetett mondatok** több tagmondatból állnak. A tagmondatok egymással többféle viszonyba kerülhetnek, lehetnek alárendelő és mellérendelő összetett mondatok.

Az **alárendelő összetett mondatok** tagmondatai között alárendelő nyelvtani viszony van. Ez azt jelenti, hogy az egyik tagmondat a másiknak valamilyen mondatrészét fejtí ki tagmondat formájában. Például: *Azt szeretném, ha értenéd*. A példában az *Azt szeretném* a főmondat, a *ha értenéd* a mellékmondat vagy alárendelt tagmondat. Az *azt* névmás utal a

főmondatban a mellékmondatra, ez az utalószó, és ennek tartalmát fejt ki a mellékmondat. Az alárendelő összetett mondatok főmondatában többnyire van (vagy kitehető) utalószó, ami távolra mutató mutató névmás: *az, olyan, annyi, úgy, akkor* stb. vagy ragozott személyes névmás, pl. *Bízom benne, hogy mindenki sikeres vizsgát tesz.* Mindig az utalószó mondatrészi szerepe határozza meg az alárendelés típusát, az előző példában az *azt* utalószó tárgy a főmondatban, ezért tárgyas az alárendelés, a *benne* utalószó pedig határozó, ezért határozói az alárendelés.

A **mellérendelő összetett mondatokban** a tagmondatok kapcsolata logikai jellegű. A viszony típusát a tagmondatok között megjelenő mellérendelő kötőszó jelöl(het)i, vagy egyértelműsítheti. Ha nincs kötőszó, többféleképpen is értelmezhető lehet a kapcsolat, pl. *Gergő gitározott, (és/ezért/ugyanis) Zsófi énekelt.*

6.2 A MONDATFAJTÁK

A mondatok a konkrét jelentésükön túl mindig kifejezik a beszélői szándékot is. Ez lehet kérdés, kérés, felszólítás, közlés stb. A beszélői szándékot jelöli általában, hogy milyen mondatfajtába sorolható az adott mondat. A mondatok lehetnek kijelentő, kérdő, óhajtó, felszólító és felkiáltó típusúak. Mindegyik mondatfajta sajátos kifejezőeszközökkel lehet jellemezni, ezek lehetnek különféle szavak (pl. kérdő névmás, kérdőszócska, indulatszó), hanglejtés (intonáció), igemód stb.

A KIJELENTŐ MONDAT

A kijelentő mondat közlést, kijelentést, megállapítást, lehetőséget szokott tartalmazni. Lehet kijelentés, ekkor kijelentő módú állítmányt tartalmaz: *Eszem egy kis banánt.* Kifejezhet lehetőséget, ekkor feltételes módú az állítmánya: *Elmehetnénk a piacra.*

A FELKIÁLTÓ MONDAT

A felkiáltó mondat a kijelentőtől leginkább csak az intonációjával különbözik, hanglejtése érzelmi többletet hordoz, ezt írásban a felkiáltójel jelzi: *Elmehetnénk a piacra!* Szerepelhetnek benne indulatszók is: *Jaj neked!, De jó lenne elutazni!*

AZ ÓHAJTÓ MONDAT

Az óhajtó mondat a beszélő óhaját, kívánságát fejezi ki. Tipikusan a *bárcsak* óhajtószóval, feltételes módú állítmánnyal, valamint sajátos, érzelmi intonációval hozható létre: *Bárcsak elmehetnék kirándulni!*

A beszélői óhaj kifejezhető mediális igével is, amely történést, léte-zést, állapotváltozást közöl. A mediális igék a felszólító módú alakjukkal nem felszólítást, hanem vágyat, kívánságot közvetítenek: *Jaj, csak el ne ess!, Gyógyulj már meg!*

A *hadd* óhajtószó is felszólító móddal jár együtt (de szándékos cselekvést kifejező igével jelenik meg), és beszélői óhajt fejez ki: *Hadd bontsam ki a csokit!*

A FELSZÓLÍTÓ MONDAT

A felszólító mondat felszólítást, parancsot, tiltást fejez ki, jellemzője a felszólító módú állítmány, igekötős ige használata esetén az igekötő az ige mögé kerül: *Hozd be a postát!, Fésülködj meg!*

A KÉRDŐ MONDAT

A kérdő mondat használatakor a beszélő választ vár a beszédpartne-rétől. A kérdés megfogalmazása kétféleképpen történhet:

Kiegészítendő kérdéssel, ez a kérdéstípus mindig tartalmaz kérdő névmást, a kérdő névmás egy mondatrészre vonatkozik, a névmás megjelenése miatt nem szükséges a kérdő hanglejtés, a kérdő intonáció: *Mikor jössz el hozzám? Mit hoztál?*

Eldöntendő kérdéssel, amire *igen*-nel vagy *nem*-mel lehet válaszolni. Az eldöntendő kérdés létrejöhet *-e* kérdőszóciskával vagy *ugye* kérdő partikulával, ilyenkor nem szükséges a kérdő hanglejtés. Előfordulhat azonban az eldöntendő kérdés kérdőszóciska nélkül is, ilyenkor csak a kérdő intonáció jelzi, hogy a beszélő választ vár a beszédpartnertől: *Elhoztad a könyvet?*

6.3 A MONDATRÉSZEK

A fogalomjelölő, tartalmas jelentésű szavak a mondatban nyelvtani viszonyokban jelennek meg. A tagolt mondat központi szerepű, fő mondatrésze az állítmány, amely állítást, megállapítást tartalmaz. Kérdése: *Mit állítunk/mit állapítunk meg?* A mondatelemzés mindig az állítmányra vonatkozó kérdéssel kezdődik. Az állítás valakire, valamire vonatkozik, a mondat szerkezetben többnyire ez az alany. Kérdése a *Ki/mi* + az állítmány? Például: *A gyerekek őszi falevelet rajzolnak a tanteremben. Mit állítunk? rajzolnak* – ez az állítmány, *Kik rajzolnak? a gyerekek* – ez az alany. A tárgy azt nevezi meg, amire a cselekvés irányul. *Mit rajzolnak? falevelet* – ez a tárgy. A határozó a cselekvés valamilyen körülményére utal. *Hol rajzolnak? a tanteremben* – ez a helyhatározó. A jelző jellegzetesen egy dolognak, fogalomnak a tulajdonságát nevezi meg. *Milyen falevelet? őszi* – ez a mondatban a minőségjelző.

AZ ÁLLÍTMÁNY

Az állítmány a tagolt mondat központi szerepű, fő mondatrésze, az egyetlen olyan mondatrész, amely önmagában is teljes mondatot alkothat (*Megérkeztiünk*). Kérdése: *Mit állítunk/mit állapítunk meg?*

1. AZ ÁLLÍTMÁNY SZÓFAJA

Állítmányi szerepben leggyakrabban **ige** áll. Az igei szófaj lefoglalódott az állítmányi mondatrészs szerepre. Mivel az ige mindig állítmány, az állítmányi szerep megörökölte tőle az igei szófaj sajátosságait. Az ige ugyanis mindig kifejez számot/személyt, időt és módot: *gondolkodom* – E/1., jelen idő, kijelentő mód. Ezeket a nyelvtani jelentéseket minden állítmány meg tudja jeleníteni. Az igei állítmány természetes módon, szófaji tulajdonságaiból adódóan.

Más szófaj is kerülhet azonban állítmányi szerepbe, ilyenkor **névszói állítmány** van a mondatban.

Főnév: *A testvérem tanár* (E/3., jelen idő, kijelentő mód), *Legyél te is tanár* (E/2., jelen idő, felszólító mód).

Melléknévi állítmány: *Magas ez a ház* (E/3., jelen idő, kijelentő mód), *Ügyesebbek is lehettetek volna* (T/2., múlt idő, feltételes mód).

Névmási állítmány: *Te nem vagy ilyen* (E/2., jelen idő, kijelentő mód).

A névszói állítmány szófaji tulajdonságaiból adódóan nem képes kifejezni személyt, időt és módot, ezért a névszói állítmány kiegészül **segédigével**, ez legtöbbször a *van*. A segédige hozzásegíti a névszót, hogy állítmányi funkcióban ki tudja fejezni az említett jelentéseket (a személyt, az időt és a módot), a segédige tulajdonképpen igesíti a névszót. Kijelentő mód, jelen idő 3. személyben azonban nem jelenik meg a névszó mellett, ezt az alakot a segédige hiánya jelzi:

Én tanár vagyok, te tanár vagy, ő tanár Ø, mi tanárok vagyunk, ti tanárok vagytok, ők tanárok Ø.

2. AZ ÁLLÍTMÁNY FAJTÁI

Kétféle állítmány van a magyarban: **igei állítmány** és **névszói-igei** (tulajdonképpen névszói-segédigei = összetett) állítmány. A névszói-igei állítmány kijelentő mód, jelen idő 3. személyben pusztán névszói állítmányként van jelen.

Két másik segédige is megjelenhet a névszói-igei állítmányban, ezek a *marad* és a *múlik*. Például: *Én már örökre tanár maradok, A kicsi két éves múlt.*

A névszói állítmány kifejezhet minősítést és azonosítást. Minősítés: *Finom a vacsora.* Azonosítás: *A színésznő a barátnőm, Te nem vagy ő.*

A magyarban az alany és az állítmány mindig egyeztetve van egymással. Ez a szám- és személybeli egyeztetés, amit az alany irányít, és az állítmányon jelenik meg az egyeztető igei személyrag: *Én mosogatok, te takarítasz, ő beteg, ők ügyesek, mi szomszédok vagyunk, ti barátok vagytok.*

AZ ALANY

Az alany az állítmány vonzata. Tipikusan az a mondatrész, amelyre az állítás vonatkozik: *Egész nap esik a hó. A gitározás a fiú kedvenc szórakozása.* Kérdése a *Ki/mi* + az állítmány (*Mi esik?, Mi a /kedvenc/ szórakozása?*).

1. AZ ALANY SZÓFAJA

Az alany mindig főnév, főnévi névmás vagy főnévi jellegű szó.

Főnévi alany: *A gyerekek alszanak.*

Főnévi névmás: *Ez nagyon érdekes, Ki fog rendet rakni a szobában?, Valaki kopog.*

Főnévi igenév: *Jó dolog olvasni, Szabad bejönni.*

Minden más szófaj csak úgy jelenhet meg alanyként, ha főnévi értékben van: *A befizetendő holnapra kell, A színes jól illik hozzád.*

2. AZ ALANY ALAKJA

Az alany szerepű főnév mindig alanyesetben áll, vagyis **ragtalan**. A főnév **alanyesetét** az jelzi, hogy nem jelenik meg rajta viszonyrag: *A fiú biciklizik.*

Az alany és az állítmány mindig egyeztetve van egymással, az alany szabja meg az állítmány egyeztetését: *Én következem a társasjátékban.*

3. AZ ALANY FAJTÁI

Határozatlan az alany, ha határozatlan névmás fejezi ki: *Valaki keres téged.* A határozatlan alanyra többes szám 3. személyű ige is utalhat: *Csöngetnek.*

Általános az alany, ha általános névmással van kifejezve: *Mindenki eljött, Bárki bemehet a boltba vásárolni, Senki sem hívott telefonon.* Az általános alanyt kifejezheti többes szám 3. személyű állítmány: *Hogy hívnak?* Többes szám 1. személy, illetve egyes szám 2. személyű állítmány is utalhat rá: *Becsüljük meg az idősebbeket!, Lásd!, Vessd össze!* Kifejezhető még az *ember* és a *világ* szóval: *Nézze meg az ember!, Mit szól majd a világ?*

Határozott az alany akkor, ha nem határozatlan és nem általános: *Az új lakók beköltöztek a lakásba. Menj be légy szíves (te) a boltba! Reggel (én) gyorsan megfőztem az ebédet.*

A TÁRGY

A tárgy a tárgyas ige vonzata, és azt fejezi ki, amire a cselekvés irányul: *Megnéztük a filmet. Kitakarítom a lakást.* Kérdése a *Kit/mit* + az igei állítmány (*Mit néztünk meg? Mit takarítok ki?*).

1. A TÁRGY SZÓFAJA

A tárgy főnév vagy főnévi névmás, vagy főnévi természetű szó.

Főnév: *Kihirdették az eredményeket.*

Főnévi névmás: *Kit szeretnél meghívni a születésnapodra? Titeket kerestek telefonon. Engem hívnak, nem téged.*

Főnévi igenév: *Szeretek olvasni, Tudok korcsolyázni.*

Minden más szófaj csak úgy jelenhet meg tárgyként, ha főnévi értékben van: *Vedd ki a szebbiket, Kettőt kérek, A néni egy nagyot kiáltott.*

2. A TÁRGY ALAKJA

A főnév **tárgyesetben**, vagyis **tárgyragot** felvéve jelenik meg a tárgyi mondatrészszerépben: *Tévét néz, Süteményt süt.*

Előfordulhat, hogy a tárgyrag nem jelenik meg a főnéven, például akkor, ha E/1., illetve E/2. személyű birtokos személyjel van rajta: *Add vissza a tollam/tollad!* A személyes névmáson sem szokott megjelenni a tárgyrag: *Miért kerestél engem? Téged nem hívtak?*

A főnévi igenév sem kap természetesen tárgyragot: *Szeretek énekelni.*

3. A TÁRGY FAJTÁI

A tárgy lehet határozott és határozatlan.

Határozott, ha a beszédhelyzet résztvevői számára világos, hogy kire, mire vonatkozik. Mindig határozott a szituációban az első és a második személyű tárgy: *engem, minket, téged, titeket.*

A harmadik személy akkor határozott, ha határozott főnévvel van kifejezve. Például tulajdonnévvel (*Editet vártam*); határozott névelős főnévvel (*megnézte a lakást*), birtokos személyjeles főnévvel (*megvettem az ajándék-od-at*), személyes névmással (*Látom őt, Elviszem a tiédet*) stb.

Határozatlan a tárgy akkor, ha nem tudni, pontosan kit jelöl. Például ha határozatlan névmással van kifejezve (*valakit várok*), határozatlan névelős vagy névelőtlen főnév jeleníti meg (*egy könyvet olvasok; könyvet olvasok, nem újságot*), kérdő névmás fejezi ki (*Kit vársz?*) stb.

4. IRÁNYTÁRGY, EREDMÉNYTÁRGY

Az iránytárgy olyan tárgy, amelyre a cselekvés irányul, és az már a cselekvés előtt is létezett (*lakást takarít*). Eredménytárgy az a tárgy, amely a cselekvés eredményeként jön létre (*pogácsát süt*).

5. A HATÁROZÓI ÉRTÉKŰ TÁRGY

A határozói értékű tárgy olyan tárgyragos névszó, amely jelentését tekintve a határozóhoz közelít.

Helyhatározói értékű tárgy: *Járja a várost* (vö. *jár a városban*)

Időhatározói értékű tárgy: *Két órát olvas* (vö. *két órán keresztül*)

Számhatározói értékű tárgy: *Kettőt csönget* (vö. *kétszer*)

Módhatározói értékű tárgy: *Jót aludt* (vö. *jól aludt*)

Okhatározói értékű tárgy: *Mit sírsz?* (vö. *miért?*)

A HATÁROZÓK

A határozók valamilyen cselekvés, történés, létezés; illetve dolog, tulajdonság stb. valamilyen körülményét fejezik ki, ez a körülmény lehet például helyre vonatkozó (*a városban tanul*), időt jelölő (*holnap jön*), módra utaló (*ügyesen rajzol*), állapotot kifejező (*betegesen fekszik*) stb. A határozó kérdése sokféle lehet, hiszen a kifejezhető határozói körülmény is sokféle, pl.: *Hol/mikor/meddig/hányszor/hogyan/miért* stb. + az állítvány, illetve az a szó, amit bővít, amivel rákérdezünk (*Hol tanul?*, *Mikor jön?*, *Hogyan rajzol?*, *Hogyan/milyen állapotban fekszik?*)

A határozó lehet igének/igenévnek a bővítménye, kifejezheti a cselekvés, történés stb. valamilyen körülményét (*moziba megyünk/menni – hova megyünk/menni?*); de kapcsolódhat főnévhez, melléknévhez, határozószóhoz is (*séta a folyóparton – séta hol?*; *nagyon jó – mennyire jó?*; *magasabb a testvérénél – kinél magasabb?*; közel *a városhoz – közel mihez?*).

1. A HATÁROZÓK SZÓFAJA

A határozót sokféleképpen ki lehet fejezni a magyar nyelvben. Például **határozószóval**: *kint, tegnap, hanyatt*; határozószói névmással: *itt*,

mindig, semmikor; ragos/névutós névszóval, névmással: iskolá-ban, okos-an, három-kor, asztal alatt, öt után, bárki-vel, valaki-nek; főnévi igenévvel: (megy) gitározni; határozói igenévvel: nevetve (mesél).

2. A HATÁROZÓK FAJTÁI

A különböző határozótípusok az általuk kifejezett határozói körülmény szerint, tehát a jelentésük alapján különülnek el egymástól. A leggyakrabban előfordulók a következők:

Helyhatározó (helyviszonyt fejez ki): *bemegy a házba, felmegy a hegyre*

A helyhatározók rendszerére jellemző az ún. irányhármasság, hiszen a helyhatározó megjelölheti, hogy pl. a cselekvés honnan indul ki (*a városból*), hol történik (*a városban*), illetve merre tart (*a városba*).

Időhatározó (időre vonatkozó körülményt fejez ki): *reggelente tornázik, órákig beszélni*

Az időhatározókra is jellemző az irányhármasság, lehetnek előzményhatározók (*hétfőtől*), tartamhatározók (*hétfőn*) és véghatározók (*hétfőig*).

Módhatározó (módviszonyt fejez ki): *lassan jön, máshogy gondol*

Állapothatározó (állapotra utal): *hason fekszik, érdeklődve figyel*

Okhatározó: *elfárad a takarításban, bánkodik vmi miatt*

Célhatározó: *kifliért megy, harcol valamiért*

Társhatározó: *veszekszik valakivel, a barátjával együtt kirándul*

Eszközhatározó: *busszal utazik, kanállal eszik*

Eredethatározó: *lisztből készül, könyvből olvas*

Eredményhatározó: *tanárrá válik, pirosra fest*

Fok-mérték határozó: *nagyon elfárad, kétszer nagyobb*

Részeshatározó: *ajándékoz valakinek, neked beszél*

Számhatározó: *sokszor hív, egyszer él*

Állandó (vagy aszemantikus) határozó (olyan vonzatos határozó, ahol a jelentéstani kapcsolat nem állapítható meg az alaptag és a határozói bővítmény között): *bízik valakiben, gondol valamire*

3. A HATÁROZÓK ALAKJA

A határozói viszonyrag a főneveken, melléknéveken, névmásokon megjelenve mutatja a határozói viszonyt, a határozói mondatrészszeretet (*ház-ban él, ügyes-en felel, sok-szor kérdez, valaki-vel találkozik*);

a névutó is hasonló funkciót tölt be főnévhez kapcsolódva (*a város mellett lakik, az óra után hazamegy*). Határozószón általában nem jelenik meg a határozórag (*hanyatt fekszik, kint tereget, tegnap főzött; de: kint-ről hoz be valamit*), főnévi igenéven, határozói igenéven soha nem jelenik meg határozórag (*vásárolni megy, futva érkezik*).

Határozóragos főnév, határozószó, határozói igenév csak határozó lehet.

A határozói bővítmény lehet szabad bővítmény és vonzat is. A szabad határozó nem tartozik hozzá az alaptag jelentésszerkezetéhez (*a szobában olvas, hétvégén bevásárol*). Előfordulhat azonban, hogy az alapszó jelentésének része a határozói bővítmény, vagyis megkívánja az alaptag tartalma, ilyenkor határozói vonzatról beszélünk (*vágyik egy utazásra, álmodozik egy nyaralásról, Szegeden lakik, nyáron született*).

A JELZŐK

1. A JELZŐS SZERKEZET

A jelzők jellemzően főnévhez kapcsolódó bővítmények, a főnév tulajdonságát (*hosszú utca, sok gyerek*) vagy birtokosát (*a diák füzete, a tanár magyarázata*) nevezik meg. A jelzőre az alaptagjával, a főnévvel kérdezzünk (*Milyen utca?; Hány gyerek?; Kinek a füzete/magyarázata?*).

A minőségjelző és a mennyiségjelző mindig a főnév előtt áll (*magas ház, három macska*), egyiknek sincs ragja, ezért csak a szórend jelöli a funkcióját. A birtokos jelző is többnyire a főnév előtt van (*a fiú kutyája*), de mivel a birtokos jelzőn megjelenhet *-nak/-nek* rag (*a fiúnak a kutyája*), ragos alakban a jelző kerülhet a főnév mögé is (*a kutyája a fiúnak*).

A jelző elválaszthatatlan a főnévtől, a jelzett szótól, csak szószervezetben él, tehát a főnév nem maradhat el a jelző mögül. Ha mégis kihagyjuk az alaptagot, a főnevet a jelző mellől, a jelző automatikusan az alaptag szerepét veszi át: *Vettem egy fekete kalapot*, de *vettem egy feketét*, az eredetileg jelzői szerepű *fekete* melléknév tárgyrágot kap, szófajt váltva (főnévi jelentésben) pedig tárgyi szerepbe kerül, ha elmarad mellőle a *kalapot* főnév.

A jelző jellemzően szabad bővítmény, a tulajdonság nem szokott a főnév jelentésének a része lenni.

2. A JELZŐK FAJTÁI

A **minőségjelző** minőségi tulajdonságot jelöl: *érdekes könyv, nagy ház*. Kérdése a *milyen* + a főnévi alaptag (*Milyen könyv/ház?*).

A minőségjelzőhöz tartozik a **kijelölő jelző**, amely kijelöli, egyedíti a főnévvel jelzett dolgot: *első sor, az a festmény*, a kijelölő jelző kérdése: *melyik/hányadik* + a főnév (*hányadik sor?, melyik festmény?*). A mutató névmással kifejezett kijelölő jelzőt egyeztetni kell a jelzett szóval: *ezt a fiút, arról a könyvről*. Ez az esetbeli egyeztetés, a főnéven megjelenő esetrag/viszonyrag a mutató névmáson is meg kell, hogy jelenjen.

A **mennyiségjelző** mennyiségi tulajdonságot jelöl: *sok kifli, öt ceruza*. Kérdése a *hány/mennyi* + a főnévi alaptag (*Hány kifli/ceruza?*).

A minőség- és a mennyiségjelző **szófaja** leggyakrabban melléknév (számnév), melléknévi névmás (*valamilyen* könyv), melléknévi igenév (*megírandó* fogalmazás), névutó-melléknéves szerkezet (*asztal alatti* hely).

A **birtokos jelző** mindig főnév, főnévi névmás vagy más, főnévi értékben használt szó: *a macska/macskának a nyávogása, a te ügyed, a szép fogalma*. A birtokos jelzőnek van ragja, a *-nak/-nek*, amely nem kötelező használatú. Kötelező viszont a birtokos személyjel a jelzett szón, a főnéven, amely megmutatja a birtokos számát és személyét: *az (én) barátom, a (te) barátod, az (ő) barátja*.

3. AZ ÉRTELMEZŐ

A minőség-, mennyiségjelző és a birtokos jelző **hátravetett** helyzetben értelmezővé válik: *sok gyerek – gyerek, sok; három alma – alma, három; Zsuzsi babája – a baba, a Zsuzsié*. Az értelmező mindig az értelmezett szó után áll, és azzal egyeztetni kell: *gyereket, sokat; almát, hármat; babát, a Zsuzsiét*.

Van még azonosító értelmező is: *Mátyás, a király* kiemelkedő uralkodó volt, *Pista, a barátom* felhívott tegnap.

6.4 AZ ÖSSZETETT MONDATOK

Az összetett mondatok két (vagy több) tagmondatból állnak. A tagmondatok kapcsolata lehet alárendelő és mellérendelő viszony.

Az alárendelő összetett mondat

1. ÁLTALÁNOS JELLEMZŐK

Az alárendelő összetett mondat főmondatból és mellékmondatból áll. A főmondat egy mondatrészét a mellékmondat fejt ki önálló tagmondat formájában.

A főmondatban egy távolra mutató főnévi (*az*), melléknévi (*olyan, annyi*) vagy határozószói (*akkor, annyira, ott, úgy*) mutató névmás (esetleg személyes névmás: *Bízom benne, hogy elsőik leszünk*) utal a mellékmondatra, a mellékmondat ennek az **utalószónak** a jelentését adja meg, fejt ki: *Azt szeretném, ha velem jönnél; Olyan kiskutyát láttunk, hogy el sem hiszitek; Annyira elfáradtak, hogy le kellett ülniük.*

Az utalószó el is maradhat a főmondatból: *Jó lenne (az), ha megértenél; Mondj egy (olyan) verset, amit mindenki ismer.*

2. AZ ALÁRENDELŐ MONDAT FAJTÁI

Az alárendelő viszony, vagyis az összetett mondat típusa aszerint állapítható meg, hogy az **utalószó milyen mondatrészi szerepet** tölt be a főmondatban. Ez a mondatrészi szerep mutatja, hogy milyen alárendelő nyelvtani viszony van a főmondat és a mellékmondat között. Például:

A kislány pont olyan, mint az édesanyja – a mondatban az *olyan* utalószó állítmányi szerepet tölt be, tehát az alárendelő összetett mondat **állítmányi alárendelés**.

Az jött, akit már régóta vártunk – az *az* utalószó alany a főmondatban, tehát **alanyi az alárendelés**.

A kislány azt kérte, hogy ne hagyják egyedül a szobában – az *azt* utalószó tárgy a főmondatban, tehát **tárgyi az alárendelés**.

Anna azért jött, hogy találkozzunk – az *azért* utalószó célhatározó a főmondatban, tehát **(cél)határozói az alárendelés**.

Bízom benne, hogy elsők leszünk – a *benne* utalószó állandó (aszemantikus) határozó a főmondatban, tehát **határozói az alárendelés**.

Enikő olyan babát kért, amelyik tud beszélni – az *olyan* utalószó (minőség)jelző a főmondatban, tehát **jelzői az alárendelés**.

Annyiféle alárendelő összetett mondat van, ahány mondatrészszerép, tehát állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói és jelzői is (ld. a korábbi példákat).

A főmondatban lévő utalószó valódi tartalma a mellékmondatból válik világossá, a mutató névmási utalószó jelentése a mellékmondatból tudható meg.

A mellékmondatot (az alárendelt tagmondatot) **kötőszó** kapcsolja a főmondathoz. Ez lehet valódi kötőszó, vagyis viszonyzó: *hogy, mint, ha, bár* stb.; illetve vonatkozó névmás: *aki, ami, amilyen, ahány, ahogyan, ahol, ameddig* stb. A kötőszó el is maradhat, pl.: *Elmondanád, (hogy) mi történt?*

3. A SAJÁTOS JELENTÉSTARTALOM

A valódi kötőszók **logikai tartalmakat** (ún. sajátos jelentéstartalmat) is bevezethetnek a mellékmondatba.

A *ha* kötőszó például mindig **feltételt** kapcsol a főmondathoz (a feltétel a mellékmondatban jelenik meg): *Szeretném, ha szeretnének*.

A *mint* kötőszó **hasonlítást** vezet be: *Úgy beszélt hozzá, mint még senki más* (a hasonlítás a mellékmondatban van).

A *hogy* szándéktalan **következményt** csatolhat: *Annyira sokan voltak, hogy nem fértek el* (a mellékmondat tartalma, hogy ti. nem fértek el, következménye a főmondaténak, annak, hogy sokan voltak).

A *bár, noha, jóllehet, ha...* is pedig ún. **megengedő** jelentést közvetít: *Nincs túl hideg, bár esik a hó; Nem baj az, ha haragszik is*. (A megengedésnél, a megengedő mellékmondatban pont az ellenkezője jelenik meg annak, mint amit elvárnánk, a példákat tekintve: amikor nincs túl hideg, nem szokott esni a hó; az nem szokott baj lenni, ha a másik nem haragszik.)

Alárendelésnél a kötőszó mindig a mellékmondat része, ha a mellékmondatnál kezdődik az összetett mondat, a kötőszó áll a mondat élén: *Hogy eljöttél, annak nagyon örülök; Ha esik a hó, (akkor) szánkózni megyünk; Amit a múltkor mondott, (azt) sose felejtse el*.

A mellérendelő összetett mondat

1. ÁLTALÁNOS JELLEMZŐK

A mellérendelő összetett mondatok tagmondatai egyenlő értékűek, közöttük logikai kapcsolat van. Ezt a tagmondatok között megjelenő kötőszó jelöli, teszi egyértelművé. A kötőszók jellemzők az egyes mellérendelő viszonyokra. Ha a kötőszó elmarad, akkor a kapcsolat típusa a tagmondatok jelentéséből kikövetkeztethető, vagy akár többféleképpen is értelmezhető. Pl.: *A lány énekelt, (és/így/ezért/ugyanis) a fiú gitározott.*

2. A MELLÉRENDELŐ VISZONYOK FAJTÁI

Kapcsolatos mellérendelés (a második tagmondat továbbviszi az első tartalmát):

Felvágta a zsömlét, és/s megkente vajjal.

Egész nap énekeltünk, meg a kottákat bújtuk.

Vettem almát, és a szőlőből is válogattam.

Kitakarította a lakást, sőt az ebédet is megfőzte.

Nemcsak János jött el, hanem a feleségét is magával hozta.

A könyvet is megvettem, a postát is elintéztem.

Hol a szomszédok kiabáltak, hol a teherautók dübörögtek.

Ellentétes mellérendelés (a második tagmondat tartalma ellentétben áll az elsőével):

Én elmosogatok, te meg vidd le a szemetet.

Nem ő kért segítséget, hanem én ajánlottam fel.

Nem nyerte meg a versenyt, de nagyon ügyesen megoldotta a feladatokat.

Választó mellérendelés (a tagmondatok között választási lehetőség van):

Hívj fel, vagy legalább írv üzenetet!

Vagy ülünk be egy kávézóba, vagy keressünk egy jó kis cukrászdát.

Következtető utótagú mellérendelés (a második tagmondat tartalma az elsőből következik):

*A mozgólépcsőn ugrálni nagyon veszélyes, **ezért** szigorúan tilos.*

*Nem vagyunk elegen, **így** bezárjuk az ülést.*

Magyarázó utótagú mellérendelés (a második tagmondat tartalma magyarázatul szolgál az első tagmondat tartalmához, vagy kifejti, helyreigazítja azt):

*Nincs könnyű dolgunk, **hiszen** nagyon sok a feladatunk.*

*Ne terheld túl magad, **vagyis** vállalj kevesebbet!*

Mellérendelésnél a kötőszónak kijelölt helye van (általában a tagmondatok között), ha felcserélhető a tagmondatok sorrendje, a kötőszó akkor is az eredeti helyén marad. Ld. az utolsó példát: *Vállalj kevesebbet, **vagyis** ne terheld túl magad.*

FELADATOK

1. Fejezzen ki felszólítást a következő mondatfajtákkal!

felszólító mondat, kérdő mondat, óhajtó mondat, felkiáltó mondat, kijelentő mondat

2. Határozza meg pontosan az alábbi mondat fajtáját!

Bárcsak holnap elmehetnék nyaralni!

Hogyan hozzuk létre ezt a mondatfajtát?

3. Alakítsa át a következő kijelentő mondatot a) eldöntendő kérdő mondat, b) kiegészítendő kérdő mondat! Ezek után sorolja fel ezeknek a mondatfajtáknak a kifejezőeszközeit!

Elutazhatunk a tengerhez.

4. Keresse meg a következő mondatok állítmányát és alanyát!

- a) A gyerek a szobában játszik.
- b) Talán még gondolkozhattál volna egy kicsit.
- c) Mikor kezdődik idén az iskola?
- d) Zsuzsi jövőre tanár lesz.
- e) Lesz-e eredménye a munkámnak?
- f) Jó dolgozatot szeretnék írni.
- g) Le kellene jönnöd a földszintre!
- h) Ági húszéves múlt ősszel.

5. Írjon példát -t ragos és ragtalan tárgyra!

6. Mi a különbség a következő tárgyak jelentése között:

A diák a kérdésekből valamennyit tudott.

A diák a kérdésekből valamennyit tudta.

7. Mutassa be mondatban foglalt példákkal, hogy a határozói mondatrész többféleképpen is kifejezhető:

a) ragos főnévvel, b) ragos melléknévvel, c) határozószóval, d) névutós névszóval, e) névmással, f) határozói igenévvel, g) főnévi igenévvel

8. Milyen határozók vannak a következő mondatokban?

Ez az ember itt dolgozik.
 Többször szóltam már.
 Hajnalban felriadt a lármára.
 Vásárolni ment a piacra.
 Fordulj be a falnak!
 A diákok sikeresen vizsgáztak.
 Egyedül mentem moziba.
 Végre jól érzem magam.
 Koszorúba köti a virágot.
 Ez az egész rossz előjelekkel indul.
 Foghegyről beszélt velem.
 Valószínűnek látszik, hogy mégsem jönnek el.
 Magam alatt vagyok már egy ideje.
 Csak lépésenként oldhatjuk meg a feladatot.
 Betegen fekve nem fogadhat sz vendéget.
 Fáradtan nekidőlt a szék támlájának.
 A boldogságtól csillogó arccal mesélt.
 Kimentem a reptérre fogadni a vendégeket.
 Hová indulsz ebben a ködben?
 Harangszó délben Sopronból.

9. Állapítsa meg, milyen mondatrész szerepét tölti be a *kék* szó az alábbi mondatokban!

- a) A *kék* szín jól áll neki.
- b) A *kék* árnyalatait nagyon szereti.
- c) *Kékkel* kell aláírni a szerződést.

10. Elemezze az alábbi mondatot mondatrészek szerint!

Az elfáradt lányok, asszonyok szoknyájukat felhajtva már délután ötkor a járda szélére ültek.

11. Állapítsa meg, hogy milyen alárendelő összetett mondatok az alábbiak! (Először mindig keresse meg a főmondatban az utalószót, ami többnyire távolra mutató mutató névmás: *az, olyan, annyi, ott* stb., és elemezze a mondatrészi szerepét!)

1. Az jött, akit vártam.
2. Márti olyan, mint amilyen az édesanyja.
3. Azt szeretném, ha értenéd.
4. Azzal barátkozz, akivel akarsz.
5. Annyi könyvet vettünk, hogy alig tudtuk hazavinni.
6. Úgy érzem magam, mint még soha.
7. Akkor telefonált, amikor moziban voltam.
8. Oda mentek, ahol először találkoztak.
9. Ott volt a könyv, ahol mondtad.
10. Azért késtem, mert elaludtam.
11. Olyan ruhát szeretnék, mint a tied.
12. Azzal a busszal érkezett, amelyik később indult.
13. Azért jöttem, hogy beszéljünk.
14. Onnan jött, ahol a madár se jár.
15. Annnyira megörültem neki, hogy el sem tudom mondani.
16. Azért haragszik, mert elkéstem.
17. Ne higgy annak, aki nem őszinte.
18. Azért küzdj, ami fontos neked.
19. Azt írta, hogy nem tud jönni.

12. Milyen mellérendelő mondatok a következők?

Először megcsináltuk a leckét, és azután meg elmentünk fagyizni.

Én főzök, te meg légy szíves mosogass el.

A viharos szél elállt, de még mindig esik.

Nem én kértelek, hanem te magad ajánlkoztál.

A mozgólépcsőn ugrálni veszélyes, ezért mindenkinek szigorúan tilos.

Vagy a könyvet olvasd el, vagy a filmet nézd meg.

Végre csend lett, vagyis nem rohagáltak többet a gyerekek a felső lakásban.

A FELADATOK MEGOLDÁSAI

A SZÓ ÉS A SZÓELEMEK (MORFÉMÁK)

1.

nő-t, fiú-t, apá-t, anyá-t, diák-ot, ház-at, bokr-ot, kert-et, török-öt, könyv-et, madar-at, viz-et, ut-at, tűz-et, hid-at, tükr-öt, szobr-ot, epr-et, köv-et, fűv-et, lov-at, hatalm-at

2.

nő: nő-je/ne-je, fiú: fiú-ja/fi-a, apa: ap-ja, anya: any-ja, diák: diák-ja, ház: ház-a, bokor: bokr-a, kert: kert-je, könyv: könyv-e, madár: madar-a, víz: viz-e, út: út-ja, tűz: tűz-e, híd: híd-ja, tükr: tükr-e, szobor: szobr-a, eper: epr-e, kő: köv-e, fű: fűv-e, ló: lov-a, hatalom: hatalm-a

3.

Szóelemekre bontás:

a)

ablak-ok, könyv-ek, gyöngy-ök, ház-ak
park-ban, erdő-ben
négy-szer, öt-ször, hat-szor
mos-at, főz-et, olvas-tat, siet-tet
ablak-a, könyv-e, labdá-ja, kert-je

b)

tücsök-nek, tücsk-ök
bogár-ról, bogar-ak
anya-i, anyá-t, any-ja
alsz-ik, alsz-om, alud-t-am
megy-ünk, men-t, me-het
jön-nek, jövő-ök, jö-het
lassú-ra, lass-abb

4.

lány-, megy-, apa-

5.

- a) ház-ig, szék-ig, függöny-ig
- b) ház-ban, szék-ben, függöny-ben
- c) ház-on, szék-en, függöny-ön

6.

vár-(T)-j(J)-ad(R)
 jö-(T)-jj(J)-ön(R)
 olvas-(T)-s(J)-on(R)
 borotvá-(T)-l(K)-koz(K)-ik(R)
 gyöngy-(T)-öd(J)-et(R)
 leg-(J)piszk-(T)-os(K)-abb(J)-ak(J)-at(R)
 macská-(T)-ról(R)
 isten-(T)fél-(T)-ő(K)
 kedv-(T)-ez(K)-mény(K)-es(K)-ebb(J)
 meg-(T)vacsorá-(T)-z(K)-t(J)-ak(R)
 gond-(T)-jai(J)-m(J)-ra(R)
 hat-(T)-alm(K)-ad(J)-ból(R)
 hisz-(T)-ékeny(K)-ség(K)-ük(J)-re
 te-(T)-gy(J)-ed(R)
 hi-(T)-ggy(J)-ed(R)
 szám-(T)-ít(K)-ó(K)gép-(T)-em(J)-ről(R)
 becs-(T)-ül(K)-et(K)-es(K)-ség(K)-et(R)
 álm-(T)-od(J)-ból(R)
 leg-(J)erő-(T)-s(K)-ebb(J)-ek(J)-hez(R)
 mos-(T)-ogat(K)-hat(K)-t(J)-ál(R)

7.

Például:

T+K+J+R – ház-as-ok-at
 T+K+K – nagy-ít-ás
 J+T+J+R – leg-kis-ebb-et
 T+T+K+R – meg-ír-hat-om
 T+T+K+K – meg-tan-ul-hat
 T+K+R – ír-ás-ért

A SZÓFAJOK

1.

jelentés, toldalékolhatóság, mondatbeli viselkedés

2.

a) folyamatos melléknévi igenév, b) ige, c) határozói igenév, d) főnév, e) melléknév, f) főnév

3.

Például:

a) házal, gitároz, b) soványod(ik), zöldell, c) tegez, magáz, d) jajgat, hajráz

4.

cselekvő: táncol, sétál, beszél

műveltető: olvasat, takarítat, szavaltat

visszaható: mosakodik, fésülködik, borotválkozik

szenvedő: kidoboltatik, megadatik, (közhírré) tétetik

mediális: megszületik, felnő, meggyógyul

5.

olvas: cselekvő, hurcol: cselekvő, raboskodik: mediális, eltemettet:

műveltető, köhög: mediális, leburnul: mediális, kereskedik: cselekvő,

megkívántatik: szenvedő, mosakodik: visszaható, törik: vmi (el)törik –

mediális, (le)törik (az ágat): cselekvő, leesik: mediális, látszik: mediális,

elad: cselekvő, gyógyított: műveltető

6.

a) olvashatunk: kijelentő mód, jelen idő, többes szám, 1. személy, általános/alanyi ragozás

b) megbeszelnék: feltételes mód, jelen idő, többes szám, 3. személy, határozott/tárgyas ragozás (ők megbeszelnék azt), illetve: feltételes mód, jelen idő, egyes szám, 1. személy, általános/alanyi ragozás (én megbeszelnék valamit)

- c) írjátok meg: felszólító mód, többes szám, 2. személy, határozott/tárgyas ragozás
 d) megírjátok: kijelentő mód, jelen idő, többes szám, 2. személy, határozott/tárgyas ragozás
 e) elmehettek volna: feltételes mód, múlt idő, többes szám, 3. személy, általános/alanyi ragozás

7.

Igék szóelemekre bontása:

elhittük: el-(igekötő, tő)hi-(tő)-tt(múlt idő jele)-ük(igei személyrag)

higgyük: hi-(tő)-ggy(felszólító mód jele)-ük(igei személyrag)

írjad: ír-(tő)-j(felszólító mód jele)-ad(igei személyrag)

írd: ír-(tő)-d(igei személyrag)

nézne: néz-(tő)-ne(feltételes mód jele)

vártalak: vár-(tő)-t(múlt idő jele)-alak(igei személyrag)

vigyed: vi-(tő)-gy(felszólító mód jele)-ed(igei személyrag)

vidd: vi-(tő)-dd(igei személyrag)

kapott: kap-(tő)-ott(múlt idő jele)

járákál: jár-(tő)-kál(igeképző)

8.

	kijelentő mód	felszólító mód		
	<i>várja</i>	<i>várj</i>	<i>várja</i>	<i>várd</i>
ás	ássa	áss	ássa	ásd
kiált	kiáltja	kiálts	kiáltsa	kiáltsd
hagy	hagyja	hagyj	hagyja	hagyd
mászik	mássza	mássz	mássza	mászd
jön	-	jöjj	-	-

9.

Példák főnevekre

- a) tulajdonságot jelentő: fáradtság, okosság
- b) cselekvést jelentő: evés, ivás
- c) melléknévi igenévből főnevesült: ebédlő, váró
- d) köznevesült tulajdonnév: garbó, szendvics
- e) tulajdonnévvé vált köznév: Kovács, Asztalos

10.

Mondatok írása

- a) tárgyragos főnévvel: Szeretem az *almát*.
- b) többes számú főnévvel: A *ruhák* a kertben száradnak.
- c) -ban/-ben ragos főnévvel: Az *osztályban* már minden gyerek tudja a szorzótáblát.
- d) -on/-en/-ön ragos főnévvel: Hétvégeken nagy a tömeg a *balatoni vonatokon*.
- e) -val/-vel ragos főnévvel: *Villával* eszed a főzeléket?
- f) birtokos személyjeles főnévvel (-a/-e/-ja/-je): A kislány *babája* elveszett az úton.

11.

Példák melléknevekre

- a) nagy, kicsi, b) pirosas, hordónyi, c) első, középső, d) falusi, iskolás, e) morgós, sírós, f) bokros, kalapos, g) tudatlan, műveletlen

12.

helyhatározószó: bent, fent, kint

időhatározószó: most, holnap, mindig

állapothatározószó: hanyatt, (maradj) veszteg

13.

Példák névmásokra

személyes névmás: én, te, ő

mutató névmás: ez, az, ilyen, ott

visszaható névmás: magam
kérdő névmás: ki?, milyen?, hol?
határozatlan névmás: valaki, valamilyen, valahol
kölcsönös névmás: egymás
birtokos névmás: enyém, tied, övé
általános névmás: mindenki, bármilyen, sehol

14.

Példák igenevekre

főnévi igenév: aludni, olvasni, főzni
melléknévi igenév:) álmodozó (gyerek), olvasott (könyv), megoldandó (feladat)
határozói igenév: futva, sírva, énekelve

15.

Példák viszonzyszókra

segédige: (telefonálni) fog, (könyvtáros) volt, (orvos) vagy
névelő: a, az
névutó: (asztal) alatt, (óra) közben, (a városhoz) közel
kötőszó: és, vagy, ezért, azaz
igekötő: fel(jön), meg(mond), ki(néz), át(megy)

16.

Névmások

enyém: személyes névmás, akivel: vonatkozó névmás, *velük*: személyes névmás, *bennünket*: személyes névmás, *ugyanolyan*: mutató névmás, *efféle*: mutató névmás, *mindnyájan*: általános névmás, bármelyik: általános névmás, *mindenféle*: általános névmás, *melyikünk*: kérdő névmás

17.

	helyre utaló	időre utaló	módra utaló
mutató névmás	itt, ott	ekkor, akkor	így, úgy
kérdő névmás	hol?, hová? honnan?	mikor? med- dig? mikortól?	hogyan?
vonatkozó névmás	ahol, ahonnan, ahova	amikor, ameddig	ahogy(an)
határozatlan névmás	valahol, vala- honnan, vala- hova	valamikor, valameddig	valahogy(an)
általános névmás	mindenhol, sehol, bárhol	mindig, soha, bármikor	sehogy(an), bárhogy(an), akárhogy(an)

SZÓALKOTÁSMÓDOK

1.

szóösszetétel: lépcsőház, favágó, napraforgó

szóképzés: olvasás, városi, megoldhatatlan

ikerítés: ejnye-bejnye, lim-lom, irkafirka

szórövidülés: pari (paradicsom) tulaj (tulajdonos), koviubi (kovászos uborka)

mozaikszó-alkotás: MÁV, PTK, áfa

köznevesült tulajdonnév: garbó, konyak, szendvics

2.

Új szavak képzése

lát: láthat, látvány, látó, látni

ház: házi, házaspár, házal

kovács: kovácsol, kovácsos

cukor: cukroz, cukros

lassú: lassul, lassúság
 hat: hatos, hatodik, hathat, hatás
 kevés: kevesell
 fagy: fagyaszt, fagylalt, fagyhat, fagyás
 gyors: gyorsul, gyorsaság
 gyötör: gyötrés, gyötrem, gyötrődik, gyötörni
 néz: nézhet, nézés, néző, nézve, nézni
 főz: főzés, főző, főzve, főzelék, főzni

3.

Képzők a szavakban

öt-ödik, család-i, szán-kó, drágá-ll, szín-es, sért-őd-ékeny, köv-ül-et,
 felel-ő-tlen, túró-s, blokk-ol

4.

Összetett szavak

járókelő, napraforgó, elnökhelyettes, fogcsikorgatva, agyafúrt, mende-
 monda, helyrehozható, illeg-billeg, egyszeregy, Miatyánk, jóféle, bárki,
 lépcsőház, tejbegríz, néha-néha, csokifagylalt

5.

gyűr – gyúr: szó(alak)hasadás
 lég: szóösszerántás (levegő ég)
 lombikbébi: szóösszetétel
 rémisztő: szóalakvegyülés (rémítő + ijesztő)
 zargat: szóalakvegyülés (zavar + kerget)
 gőzhajó: szóösszetétel
 daruk – darvak: szóalakhasadás
 mizujs?: rövidülés, szóhatár-eltolódás (mi az újság?)
 áfa: betűszó, mozaikszó-alkotás (általános forgalmi adó)
 csőr: szóösszerántás (cső orr)
 rovar: szóösszerántás (rovátkolt barom)
 banya: szóhatár-eltolódás (jobb anya)
 Gombócda: szóképzés
 képvisel: szóelvonás (képviseelő)
 akku: rövidülés (akkumulátor)
 kavár – kever: szóhasadás

csoki: rövidülés + képzés
 tulaj: rövidülés (tulajdonos)
 pasi: rövidülés + képzés (pasas)
 csalagút: szóösszerántás (csatorna alagút)
 higany: szóösszerántás (híg anyag/arany)
 karom – köröm: szóhasadás
 nagytakarít: elvonás (nagytakarítás)
 retyerutya: ikerítés
 táv: rövidülés (távolság)
 baci: rövidülés (bacilus)
 kapa: elvonás (kapál)
 narkós: rövidülés + képzés (narkotikum)
 ordibál: szóalakvegyülés (ordít + kiabál)
 dedó: elvonás (kisdéd) + képzés
 csokréta: szóalakvegyülés (csokor + bokréta)
 garbó: köznevesülés (Greta Garbo nevéből)
 neje – nője: szóhasadás
 doboz (vö. toboz): szóhasadás

A SZINTAGMÁK (SZÓSZERKEZETEK)

1.

Alárendelő szintagmák (lehet kérdezni egyik tagról a másikra): háromszor csöngettem; leckét írni; négyen játszanak; az első gyerek; piros alma; sok könyv; nagyon érdekes; sokkal bátrabb; fél a kutyától

Mellérendelő szintagmák (nem lehet kérdezni egyik tagról a másikra, gyakran kötőszóval kapcsolódnak egymáshoz): nemcsak ügyes, de okos is; gyámoltalan, ezért félszeg; vagy ő, vagy én; se ide, se oda

2.

Alárendelő szintagmák (a típus a kérdés alapján eldönthető):

háromszor csöngettem: hányszor csöngettem? – (szám)határozós szintagma

leckét írni: mit írni? – tárgyas szintagma

négyen játszanak: hányan játszanak? – (számallapot-)határozós szintagma

az első gyerek: hányadik gyerek? – (kijelölő) jelzős szintagma
 piros alma: milyen alma? – (minőség)jelzős szintagma
 sok könyv: hány könyv? – (mennyiség)jelzős szintagma
 nagyon érdekes: mennyire érdekes? – (fok)határozós szintagma
 sokkal bátrabb: mennyivel bátrabb? – (fok)határozós szintagma
 fél a kutyától: mitől fél? – (ok)határozós szintagma

Mellérendelő szintagmák (a típus a kötőszó alapján eldönthető):
 nemcsak ügyes, de okos is: kapcsolatos mellérendelő szintagma
 gyámoltalan, ezért félszeg: következtető mellérendelő szintagma
 vagy ő, vagy én: választó mellérendelő szintagma
 se ide, se oda: kapcsolatos mellérendelő szintagma

3.

Az alárendelő szintagmákban a viszonyrag, a jelzős szerkezetben a sorrend jelöl:

három-*szor* csöngettem; lecké-*t* írni; négy-*en* játszanak, nagy-*on*
 érdekes; sok-*kal* bátrabb; fél a kutyá-*tól*
 az első gyerek; piros alma; sok könyv (itt a sorrend jelöl: elől áll a
 jelző, utána következik a jelzett szó, a főnév)

A mellérendelő szintagmákban a kötőszó jelöl:

nemcsak ügyes, *de* okos *is*; gyámoltalan, *ezért* félszeg; *vagy* ő, *vagy* én;
se ide, *se* oda

4.

Szám- és személybeli egyeztetés

én ír-*ok* (az alanyhoz, a cselekvőhöz egyeztetjük az igei személyragot)
te játsz-*ol* (az alanyhoz, a cselekvőhöz egyeztetjük az igei személy-
 ragot)
 a *mi* könyv-*ünk* (a birtokos számához és személyéhez egyeztetjük a
 birtokot a birtokos személyjellel)
 a *fiúk* fociz-*nak* (az alanyhoz, a cselekvőhöz egyeztetjük az igei
 személyragot)
Zsuzsi babá-*ja* (a birtokos számához és személyéhez egyeztetjük a
 birtokot a birtokos személyjellel)

5.

Egyeztetés a tárgyhoz

mesét olvas

a leckét ír-ja

szeret-lek téged

verset mond-anak

a nevét kiált-od

főz-ik az ebédet

a ruhát megvesz-itek

A MONDATOK

1.

Lehetséges példák felszólítás kifejezésére

felszólító mondat: Olvasd már el a könyvet!

kérdő mondat: Ugye, elolvastad már a könyvet?

óhajtó mondat: Bárcsak elolvasnád a könyvet!

felkiáltó mondat: Jaj, de jó lenne neked is elolvasni a könyvet!

kijelentő mondat: El kéne olvasnod a könyvet.

2.

óhajtó mondat, óhajtószóval (*bárcsak*), feltételes módú igével lehet létrehozni

3.

a) Elutazhatunk a tengerhez? Ugye, elutazhatunk a tengerhez?

b) Hova utazhatunk el?, Ki utazhat el ...?

a) eldöntendő kérdés: kérdő hangsúly vagy kérdőszócska (-e)

b) kiegészítendő kérdés: kérdő névmás

4.

a) Á(llítmány): játszik, A(lany): a gyerek

b) Á: gondolkozhattál volna, A: (te)

c) Á: kezdődik, A: az iskola

d) Á: tanár lesz, A: Zsuzsi

- e) Á: lesz-e, A: eredménye
- f) Á: szeretnék, A: (én)
- g) Á: kellene, A: lejönnöd
- h) Á: húszéves múlt, A: Ági

5.

Ragos tárgy: Nézzük meg a *film-et!*, ragtalan tárgy: Kölcsön adtam a *könyvem*.

6.

A diák a kérdésekből valamennyit tudott. – Például 5 kérdésből 3-at tudott.

A diák a kérdésekből valamennyit tudta. – Minden kérdést tudott.

7.

A határozó kifejezési lehetőségei:

- a) *A szobában/kertben/vonaton* hideg van.
- b) *Ügyesen, okosan* válaszolt a kérdésre.
- c) Maradj már *nyugton*, *Hanyatt* szeret feküdni az ágyban.
- d) *Az asztal alatt/ház mellett* alszik a macska.
- e) *Mellettem* elférsz, *Utánam* következel.
- f) *Futva és lihegve* érkezett.
- g) *Megyek vásárolni*.

8.

Ez az ember *itt* dolgozik. – helyhatározó

Többször szóltam már. – számhatározó

Hajnalban felriadt a *lármára*. – időhatározó, okhatározó

Vásárolni ment a *piacra*. – célhatározó, helyhatározó

Fordulj be a *falnak!* – helyhatározó

A diákok *sikeresen* vizsgáztak. – módhatározó/eredményhatározó

Egyedül mentem *moziba*. – állapothatározó, helyhatározó

Végre *jól* érzem magam. – állapothatározó/módhatározó

Koszorúba köti a virágot. – eredményhatározó

Ez az egész rossz *előjelekkel* indul. – eszközhatározó/módhatározó

Foghegyről beszélt *velem!* – módhatározó, aszemantikus/állandó határozó

Valószínűnek látszik, hogy mégsem jönnek el. – állapothatározó
Magam alatt vagyok már egy *ideje*. – állapothatározó, időhatározó
 Csak *lépésenként* oldhatjuk meg a feladatot. – módhatározó
Betegen fekvve nem fogadhatsz vendéget. – állapothatározók
Fáradtan nekidőlt a szék *támlájának*. – állapothatározó, helyhatározó
 A *boldogságtól* csillogó *arccal* mesélt. – okhatározó, állapothatározó
 Kimentem a *reptérre fogadni* a vendégeket. – helyhatározó, célhatározó
Hová indulsz ebben a *ködben*? – helyhatározó, állapothatározó
 Haragszod *délben Sopronból*. – időhatározó, helyhatározó

9.

- a) minőségjelző (milyen szín?)
- b) birtokos jelző (minek az árnyalatait?)
- c) (eszköz)határozó (mivel kell aláírni?)

10.

Mondatelemzés

Az elfáradt lányok, asszonyok szoknyájukat felhajtva már délután ötkor a járda szélére ültek.

Mit állítunk? ültek – ez az állítmány
 Kik ültek? lányok, asszonyok – ezek az alanyok
 Milyen lányok és asszonyok? elfáradt – minőségjelző(je az alanyoknak)
 Hova ültek? a szélére – helyhatározó
 Minek a szélére? a járda (a járdának) – birtokos jelző
 Mikor ültek? délután és ötkor – időhatározók
 Hogyan (milyen állapotban) ültek? felhajtva – állapothatározó
 Mit felhajtva? szoknyájukat – tárgy

11.

Alárendelő mondatok

1. Az jött, akit vártam. (Utalószó: az.) Mit állítunk? jött – állítmány, Ki jött? *az* – alany, tehát alanyi alárendelés.

2. Márti *olyan*, mint amilyen az édesanyja. (Utalószó: olyan.) Mit állítunk? *olyan* – állítmány, tehát állítmányi alárendelés.
3. *Azt* szeretném, ha értenéd. (Utalószó: azt.) Mit állítunk? szeretném – állítmány, Mit szeretnék? *azt* – tárgy, tehát tárgyi alárendelés.
4. *Azzal* barátkozz, akivel akarsz. (Utalószó: azzal.) Mit állítunk? barátkozz – állítmány, Kivel barátkozz? *azzal* – társhatározó, tehát társhatározói alárendelés.
5. *Annyi* könyvet vettünk, hogy alig tudtuk hazavinni. (Utalószó: annyi.) Mit állítunk? vettünk – állítmány, Mit vettünk? könyvet – tárgy, Mennyi könyvet? *annyi* – mennyiségjelző, tehát mennyiségjelzői alárendelés.
6. *Úgy* érzem magam, mint még soha. (Utalószó: úgy.) Mit állítunk? érzem – állítmány, (Mit érzek? magam – tárgy), Hogyan érzem (magam)? *úgy* – mód/állapothatározó, tehát mód/állapothatározói alárendelés.
7. *Akkor* telefonált, amikor moziban voltam. (Utalószó: akkor.) Mit állítunk? telefonált – állítmány, Mikor telefonált? *akkor* – időhatározó, tehát időhatározói alárendelés.
8. *Oda* mentek, ahol először találkoztak. (Utalószó: oda.) Mit állítunk? mentek – állítmány, Hova mentek? *oda* – helyhatározó, tehát helyhatározói alárendelés.
9. *Ott* volt a könyv, ahol mondtad. (Utalószó: ott.) Mit állítunk? volt – állítmány, Hol volt? *ott* – helyhatározó, tehát helyhatározói alárendelés.
10. *Azért* késtem, mert elaludtam. (Utalószó: azért.) Mit állítunk? késtem – állítmány, Miért (mi okból) késtem? *azért* – okhatározó, tehát okhatározói alárendelés.
11. *Olyan* ruhát szeretnék, mint a tied. (Utalószó: olyan.) Mit állítunk? szeretnék – állítmány, Mit szeretnék? ruhát – tárgy, Milyen ruhát? *olyan* – minőségjelző, tehát minőségjelzői alárendelés.
12. *Azzal* a busszal érkezett, amelyik később indult. (Utalószó: azzal.) Mit állítunk? érkezett – állítmány, Mivel érkezett? busszal – eszközhatározó, Melyik busszal? *azzal* – kijelölő jelző, tehát kijelölő jelzői alárendelés.
13. *Azért* jöttem, hogy beszélgezzünk. (Utalószó: azért.) Mit állítunk? jöttem – állítmány, Miért (mi célból) jöttem? *azért* – célhatározó, tehát célhatározói alárendelés.

14. *Onnan* jött, ahol a madár se jár. (Utalószó: *onnan*.) Mit állítunk? jött – állítmány, Honnan jött? *onnan* – helyhatározó, tehát helyhatározói alárendelés.
15. *Annyira* megörültem neki, hogy el sem tudom mondani. (Utalószó: *annyira*.) Mit állítunk? megörültem – állítmány, Mennyire (milyen mértékben) örültem meg? *annyira* – fok/mérték határozó, tehát fok/mérték határozói alárendelés.
16. *Azért* haragszik, mert elkéstem. (Utalószó: *azért*.) Mit állítunk? haragszik – állítmány, Miért (mi okból) haragszik? *azért* – okhatározó, tehát okhatározói alárendelés.
17. Ne higgy *annak*, aki nem őszinte. (Utalószó: *annak*.) Mit állítunk? ne higgy – állítmány, Kinek ne higgy? *annak* – részeshatározó, tehát részeshatározói alárendelés.
18. *Azért* küzdj, ami fontos neked. (Utalószó: *azért*.) Mit állítunk? küzdj – állítmány, Miért (mi célból) küzdj? *azért* – célhatározó, tehát célhatározói alárendelés.
19. *Azt* írta, hogy nem tud jönni. (Utalószó: *azt*.) Mit állítunk? írta – állítmány, Mit írt? *azt* – tárgy, tehát tárgyi alárendelés.

12.

Mellérendelő mondatok

Először megcsináltuk a leckét, és azután meg elmentünk fagyizni. – kapcsolatos mellérendelés

Én főzök, te *meg* légy szíves mosogass el. – kapcsolatos mellérendelés

A viharos szél elállt, *de* még mindig esik. – ellentétes mellérendelés

Nem én kértelek, *hanem* te magad ajánlkoztál. – ellentétes mellérendelés

A mozgólépcsőn ugrálni veszélyes, *ezért* mindenkinek szigorúan tilos. – következtető mellérendelés

Vagy a könyvet olvasd el, *vagy* a filmet nézd meg. – választó mellérendelés

Végre csend lett, *vagyis* nem rohagáltak többet a gyerekek a felső lakásban. – magyarázó mellérendelés

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A. Jászó Anna (1991, szerk): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Balogh Judit – Haader Lea – Kugler Nóra – Keszler Borbála – Laczkó Krisztina – Lengyel Klára (2000): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné (1968): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- H. Varga Márta (2015): *A szóalkotás módjai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar és a Patrocinium Kiadó kiadványa, Budapest.
- Keszler Borbála – Lengyel Klára (2002): *Kis magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó Budapest.
- Keszler Borbála – Lengyel Klára (2009): *Magyar grammatikai gyakorlókönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tompai József (1961—1962, szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I., II.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

A tankönyv a magyar mint idegen nyelv szakos levelező képzésben részt vevő kárpátaljai tanároknak/hallgatóknak kíván segítséget nyújtani a leíró grammatika, a leíró nyelvtan megismeréséhez. Közérthető módon mutatja be a nyelv és a nyelvhasználat legfontosabb tudnivalóit. Szól a magyar nyelv felépítéséről, alapvető szabályairól. A nyelvi egységek (pl. a szóelemek, a szavak, a szókapcsolatok, a mondatok) ismerete és összeszerkesztésük módjai ugyanis elengedhetetlenek ahhoz, hogy a magyar nyelvi jelenségek, nyelvi formák, struktúrák bemutatathatók és taníthatók legyenek más anyanyelvűek számára. A nyelvtani tudás ugyanakkor lehetővé teszi a különböző nyelvek felépítésének, szerkezetének összehasonlítását, a hasonlóságok és a különbségek feltérképezését is, ezáltal megkönnyítheti a nyelvünkkel való ismerkedést. A könyvben az elméleti tudnivalók mellett gyakorlati feladatok is segítik a legfontosabb magyar nyelvi ismeretek elsajátítását.